

A KÉZMŰVESIPAR FEJLŐDÉSE
ÉS A CÉHRENDSZER REFORMJA PESTEN
A XVIII. SZÁZADBAN. 1690—1780

Pest városát kiváló földrajzi adottságai már a mohácsi vész előtt fejlett kereskedelmi és ipari központtá emelték. A XV. században Pest Buda után rangban az ország második városa volt. Gazdagságát jellemzi, hogy 1494-ben a legtöbb adót fizette az összes magyar városok között.¹ A török uralom idején, bár kereskedelmi forgalma erősen lehangolt, továbbra is számottevő kereskedelmi központ maradt, s a hódolt területen ellátta azokat a gazdasági funkciókat, amelyekre az árucikkek beszerzésével és az áruforgalommal kapcsolatban a török hódítónak is szüksége volt. Pest ezt a gazdasági szerepét, a háborús pusztítások miatt ugyan folytonosan csökkenő mértékben, a török uralom utolsó évtizedéig megtartotta. Csupán a visszafoglalás alatt pusztult el Budával együtt annyira, hogy az 1686. évi ostrom után a várost újból kellett telepíteni és újból fel kellett építeni.²

A török hódoltság és a felszabadító hadjáratok alatt az ország középső része elpusztult, elnéptelenedett, ezzel együtt egyelőre kiapadtak azok a gazdasági erőforrások is, amelyek Pest létét táplálták. Emiatt a visszafoglalást követő években a várost rendkívül kezdetleges gazdasági körülmények között találjuk. A betelepítés ugyan erős ütemben kezdődött meg, birodalmi és ausztriai németek, a belföldről magyarok, rácok, szlovákok igyekeztek új otthonot találni a romos falak között. A telepések kezdetben nehéz sorsban éltek. A város ebben az időben jóformán csak abból a viszonylagosan kedvező helyzetéből tengette életét, hogy szomszédságában volt Budának, amely 1686-ban katonai központ, a felszabadított részek legfontosabb katonai erőssége, azonkívül közigazgatási központ, az újszerzeményi területeket igazgató budai kamarai adminisztráció székhelye lett. Buda kedvezőbb helyzetének lehetőségeiből Pestnek is juttatott valamit. Még fontosabb volt Buda szomszédsága a mezőgazdasági termelés szempontjából. Pest terméketlen, szűk, homokos határa nem kedvezett a mezőgazdaság kifejlődésére, pedig lakosságának a gyenge ipar és kereskedelem miatt — Budához hasonlóan — akkor még elsősorban mezőgazdaságból kellett megélnie. Pest mezőgazdasága részben Buda határára támaszkodott. A szőlőtermelésre igen alkalmas budai határban a pesti polgároknak is jutott szőlő. Az élelmes pestiek ezenkívül még Budafokon is szereztek szőlőket maguknak. A budai és budafoki szőlőkön, a Kőbányán megindult szőlőtelepítéseken és nemesi földbirtokosok tulajdonában levő szomszédos legelők bérbebevételén nyugodott jórészt ebben az időben Pest mezőgazdasága.³

A város lakossága, amely előtt nem voltak ismeretlenek Pest kiváló gazdasági lehetőségei, természetesen nem nyugodhatott bele ezekben a kezdetleges körülményekbe. A polgár-

¹ *Salamon F.* : Budapest története. II. Budapest, 1885. 579., 582., 587. — *Gárdonyi A.* : A hétszáz éves Budapest. Budapest, é. n. 43—45.

² *Gárdonyi A.* : i. m. 57—59.

³ *Nagy L.* : Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. TBM XII. (1957) 134., 137.

ság egyhamar tudomást szerzett arról, hogy a régi Pest gazdagságát nem utolsósorban kiváltságoknak köszönhetette, s a kedvezőtlen körülmények között is szívós harcot indított meg a város gazdasági fejlődését előmozdító különféle kiváltságok megszerzéséért. A város gazdasági fejlődésére elsősorban a 1690-ben ideiglenesen, 1694-ben véglegesen megszerzett, országos vásárok tartását engedélyező kiváltság (heti vásárok tartására a polgárság 1691-ben kapott engedélyt), továbbá a város polgárainak harmincad- és vámmenteséget juttató 1698. évi kiváltság hatott kedvezően. E kiváltságok elsősorban a kereskedelem megindulását tették lehetővé, segítségükkel Pest a környék kialakuló kereskedelmét már a városban összpontosíthatta. A szabad királyi városi kiváltságokat, amelyek a céhes ipar és a kereskedelem kiváltságos helyzetét, továbbá a városi haszonvételek jövedelmeit biztosították többek között a városnak, Pest Budával együtt 1703-ban (Lipót-féle kiváltságlevél) szerezte meg.⁴

Kialakuló, de még vérszegény kereskedelmi forgalom, szűk fogyasztópiac az iparcikkek számára, erősen a mezőgazdaságra támaszkodó életforma, a kereskedelem és az ipar kialakulására fontos városi kiváltságok birtoklása jellemezték tehát Pest gazdasági viszonyait a XVII. század végén. Szerény eredmények, biztatóbb kilátások, ez volt a kezdet, amelyből az újjáéledt Pest városának ipari fejlődése is kiindult a török uralom után.

A kézművesipar fejlettségi foka és jellege a XVIII. század közepéig

A városok iparának fejlettségére általában jellemző adatokat szolgáltat az iparos lakosság létszáma, az ipar és az egyéb foglalkozások aránya, az ipari foglalkozások jellege és differenciáltsága. A rendelkezésre álló néhány összeírás adatai alapján először ilyen szempontból próbáljuk megvilágítani a török uralom utáni Pest iparának fejlődését.

Pest iparos lakosságáról először egy 1696. évi összeírás ad felvilágosítást. Az összeírás 339 családfőt (219 háztulajdonost és 120 lakót) tüntet fel, ebből az iparosok létszáma 118, illetve a fuvarosokat és a hajósokat is az iparosokhoz számítva, 149.⁵ Az összeírásból tehát az derül ki, hogy Pest összeírt lakosságának 1696-ban több mint 40%-a iparos vagy ahhoz hasonló foglalkozású volt. Az arányt rendkívül kedvezőnek kell mondanunk, ha figyelembe vesszük, hogy a XVIII. századi Németország iparilag fejlett tartományának, Brandenburgnak városaiban is kb. ugyanilyen volt az iparos lakosság arányszáma. Bajorországban ezzel szemben a XVIII. században a városok lakosságának csak 12%-a tartozott az iparosok közé.⁶ Az iparos lakosság arányszáma Pesten természetesen azért olyan kedvező, mert a német városoknál az összlakosság, nem pedig családfők, háztulajdonosok százalékáról van szó. A háztulajdonosok és családfők száma pedig sokkal kisebb az összlakosság számánál. Az összeírás adatait — anélkül, hogy hozzávetőleges pontosságukban kételkednénk — a betelepülés jellegét és a város akkori gazdasági körülményeit véve figyelembe, egyébként is nagy kritikával kell értékelnünk. Kétségtelen az, hogy a településre való felhívásokra aránylag nagyszámú és sokféle iparos gyűlt össze Pesten. Más kérdés azonban az, hogy ezek valóban iparból éltek-e, illetve meg tudtak-e élni iparukból? Az összeírás egyéb adatai arra utalnak, hogy az iparosok jó része kénytelen volt más foglalkozás után nézni, hogy valahogy fenntartsa magát. Az iparosok közül 13 például egyáltalán nem gyakorolta iparát, 26-nak szántóföldje is volt, 14 pedig borral és pálinkával is kereskedett.⁷ Az is jellemző az ipar fejletlenségére, hogy a mesterek közül külön műhelye csak 11-nek volt.⁸

A jelentékeny számú kézműves betelepítése az 1690-es években mindenesetre kedvezően hatott Pest iparára. E fejlődést azonban a Rákóczi-szabadságharc háborús eseményei

⁴ Tóth A.: Pest város lakosságának küzdelme az önkormányzatért. TBM XIII. (1959) 112—113., 124.

⁵ Az összeírást ismerteti Nagy L. 3. sz. jegyzetnél idézett munkája. 141.

⁶ Kulischer, J.: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. II. München und Berlin, 1929. 143.

⁷ Nagy L.: i. m. 141.

⁸ Pásztor M.: Buda és Pest a törökuralom után. Budapest, 1935. 78.

megakasztották. A szabadságharc alatt a város népességének közel fele elpusztult vagy eltávozott a városból, a házak nagy része rombadólt vagy lakhatatlanná vált. A kurucok ostromzára alatt az ipar és a kereskedelem megbénult, a földek parlagon heverték. Az 1709. évi összeírás a város nagy nyomorúságáról ad számot. A város házai közül csak 168-ban laktak, 83 üresen állt, 68 pedig összedőlt. A szőlőket 7 esztendeig nem művelték, a malmokat és a majorokat a kurucok felégették. Az ipar és kereskedelem állapotára jellemző, hogy csak 16 olyan polgár volt a városban, aki iparból és kereskedelemből valahogy megélt. A háborús események nyomorát növelte az 1710—11. évi pestis, majd a Duna árvize.⁹

Pest csak a szatmári béke után térhetett a zavartalanabb fejlődés útjára. A város gazdasági élete, mint erről az 1715. és az 1720. évi, az eddigiek közül aránylag a legrészletesebb és a legpontosabb összeírás tanúskodik, hamarosan fellendült. Az 1715. évi összeírás összesen 184 háztartást tüntet fel Pesten, a családfők közül 77 volt az iparos foglalkozású, tehát az összeírtaknak több mint 40%-a. Az 1720. évi összeírás már 376 háztartásról ad számot, ebből iparos volt 141, tehát az összeírtak közel 40%-a. Ezek az adatok is túlságosan kedvező képet nyújtanak Pest ipari fejlettségéről. Mivel az összeírás az egészen szegény iparosokat és kereskedőket, illetve az egyéb nem adózó lakosokat nem vette számba, az iparos lakosság arányszámát a valóságban a fentiniél jóval kisebbnek vehetjük.¹⁰

Valamivel kedvezőtlenebb eredményre jutunk, ha egy 1735. évi összeírás adatait veszünk szemügyre. Pest Belvárosában ekkor 499 háztulajdonost és 362 lakót, tehát 861 családfőt írtak össze, ebből iparos volt 296. Az iparos lakosság a Belvárosban az összeírtaknak kb. 34%-ára becsülhető. Az arányszám részben azért kedvezőtlenebb az 1715. és 1720. évi összeírás adataihoz viszonyítva, mert az 1735. évi olyan elemekre is kiterjesztette az összeírást, amelyenekre az 1715—20. évi nem (asszonyok, napszámosok és kapások, hajósok, kertészek). A külvárosban az iparos lakosság jóval csekélyebb volt, mint a Belvárosban; a lakosságnak csupán kb. 5%-a.

A század közepe felé Pest lakossága egyre jobban szaporodott. Az 1746. évi összeírás 1499 családfőt tüntet fel, ebből iparos foglalkozású 464, valamivel több mint az összeírtak 30%-a. Itt is megfigyelhető, hogy amint az összeírások részletesebbek és pontosabbak, az iparosok arányszáma egyre kisebb lesz, pedig valóságban az iparosok és kereskedők létszáma az egyéb lakossághoz viszonyítva a század közepe felé inkább növekedett, mint csökkent.

A fenti összeírások tehát Pest ipari lakosságának létszámáról s ezzel kapcsolatban Pest ipari fejlettségéről túlságosan kedvező képet festenek. Ez — amint már hangsúlyoztuk — jórészt abból származik, hogy az adóösszeírások csak adózó háztartásokat, családfőket tüntetnek fel, az adót nem fizető, ingatlanl nem bíró lakosokat s a családtagokat nem veszik számításba. A valóságban az iparosok létszáma az összlakossághoz viszonyítva a XVIII. sz. első felében 10—15%-nál több nemigen lehetett. Pest lakossága a legújabb kutatások szerint, 50 ezrelékes születési arányszámot véve alapul, 1715-ben 2800, 1720-ban 3800, 1746-ban 8600 főre becsülhető. Ha feltételezzük azt, hogy az általunk használt összeírásokban többnyire csak adózó mesterek szerepelnek, s minden mesternél egy nem adózó legényt, egy inast is számítunk, tehát az összeírt iparosok számát hárommal besorozzuk, akkor Pest iparos lakossága 1715-ben 231, 1720-ban 423, 1746-ban 1392 fő, a születési arányszám szerint kiszámított összlakosságnak 1715-ben kb. 8, 1720-ban 11, 1746-ban pedig 16%-a.¹¹

A városnak erről az aránylag nem nagyszámú iparos rétegről sem mondhatjuk el azt, hogy az iparosok mindegyike kizárólag mesterségével foglalkozott. A fogyasztó piac fejletlensége nem egy iparágban munkahiányt idézett elő. Pest ipara ugyanis többnyire csak a város, illetve a környék piacának termelt, s a szélesebb piac hiánya az ipar fejletlensége ellenére is nehézségeket okozott az értékesítésben. A céhek merev ellenállásának okát az új tagok felvé-

⁹ *Acsády I.*: Magyarország népessége a *pragmatica sanctio* korában. Budapest, 1896. 440. és *Nagy L.*: i. m. 143—144.

¹⁰ *Acsády I.*: i. m. 197., 258—61.

¹¹ *Nagy L.*: i. m. 175—178 — Pest összlakosságára *Fallenbüchl Z.*: Adatok Pest város XVIII. századi népességének fejlődéséhez. *Tört. Stat. Közl.* 1—2. (1958) 68—69.

telével szemben, a mesterek önzésén, a céhmonopólium védelmén kívül részben a piac fejletlenségében is keresnünk kell. A szűrszabók 1767-ben pl. azzal érveltek egy új mester felvétele ellen, hogy a mesterek nagy száma miatt alig tudnak megélni, s mezei munkát kell végezniük, hogy eltartsák családjukat (fodendo, metendo, aliisque operariorum laboribus).¹² A csizmadiák még 1770-ben is aratással és kapálással egészítették ki mesterségük nem eleendő keresetét.¹³ Az előzőekben utaltunk arra, hogy az 1690-es években az iparosok a kevés munkaalkalom miatt bort mértek, mezőgazdasággal foglalkoztak. Az ipar fejletlenségére mutat, hogy ez a jelenség Pest gazdasági életében egészen a XVIII. század második feléig erősen észrevehető. Az iparosok jó része földművelésből is élt, 1720-ban az iparosok 70%-a, 1735-ben 63%-a, 1746-ban pedig kb. 50%-a valamilyen formában kapcsolatban volt a mezőgazdasággal és mezőgazdasági ingatlannal is rendelkezett.¹⁴ Ennek alapján nyugodtan megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy Pest iparosai között a XVIII. században elég nagy számban voltak félig iparos, félig őstermelő városi polgárok vagy lakosok. Ez egyébként Európa iparilag fejlettebb országaiban sem szokatlan jelenség. Németországban pl. még a XVIII. század végén is legfeljebb 10%-ra becsülhető a lakosságnak az a része, amely az ipart főfoglalkozásként űzte. Emellett a lakosság tekintélyes hányada — főleg a háziiparral foglalkozók — félig iparosok, félig őstermelők voltak.¹⁵

Az iparos lakosság létszáma mellett az ipar fejlettségi fokát tükrözi az iparos, illetve kézműves foglalkozások minél nagyobb száma. Az 1696. évi összeírás a város kb. 1300 főnyi összlakosságához képest elég sok, mégpedig 32 ipari foglalkozást tüntet fel.¹⁶ Az iparágaknak ez a jelentős száma azonban — amint erre már az előzőekben utaltunk — nem gazdasági fejlődés, hanem az elég nagyméretű betelepülés eredménye, s így nem jellemzi a valóságnak megfelelően a város iparának helyzetét. Nagyobb összhangban vannak a gazdasági fejlődéssel azok az adatok, amelyeket az 1715. és az 1720. évi összeírás nyújt az iparágakról. Az összeírások szerint 1715-ben 33, 1720-ban 38 volt a városban az ipari foglalkozások száma.¹⁷ Az ipar erőteljes fejlődésére mutat, hogy az ipari foglalkozások száma 1765-re elérte a 65-öt,¹⁸ illetve más forrás szerint a 76-ot.¹⁹ Pesten tehát ekkor már eléggé differenciált ipar található.

Az ipari szakmák aránylag nagy száma önmagában véve még nem tanúskodik az ipar fejlettségéről. Fontos e mellett az egyes szakmákban dolgozók létszáma is. Ilyen szempontból véve figyelembe az összeírások adatait, az eredmény nem mondható túlságosan kedvezőnek. A mesterek száma — az összeírások ugyanis csak a mestereket tüntetik fel — 1715-ben a legtöbb ipari szakmánál 3-nál kevesebb s igen sok szakmánál csak 1. A 33 szakma közül csak 6 esetében találunk 3-nál nagyobb mesterlétszámot. A mészárosoknál 6, molnároknál 5, a pékeknel 4, a szabóknál 7, a tímároknál 4, a vargáknál 5 mestert írtak össze. Nagyobb mesterlétszámot tehát csak a lakosság élelmezését, illetve mindennapi közvetlen szükségleteit ellátó szakmák érték el. Ilyen mesterségekre minden városban feltétlenül szükség volt. A finomabb és az iparosodás fejlettebb fokát jelentő szakmák, mint pl. a gombkötők, kelme-festők, ötvösök, puskaművesek legfeljebb 1 mesterrel vannak képviselve. Egyáltalán nem található meg a szövőipar, a finomabb fémipar és a luxusipar mesterségei.

Az 1720. évi összeírásnál is hasonló eredményre juthatunk. A legtöbb mestert a következő szakmánál találtuk: 8 mészáros, 6 molnár, 6 pék, 16 szabó, 5 szűcs, 7 tímár, 5 ács, 6 asztalos, 5 csizmadiá, 6 kőműves, 3—3 kovács és kerékgyártó. Csupán 1—1 mester volt a bádogos, a cserepes, esztergályos, fazekas, késgyártó, mézeskalácsos, nyerges, rézműves, sörfőző, üveges szakmánál. Szövőipart, finomabb fémipart, luxusipart az 1720. évi összeírás

¹² OL. Htt. Acta mechanica. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 50.

¹³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 30.

¹⁴ Nagy L.: i. m. 175., 178—179.

¹⁵ Kuczynski, J.: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Berlin, 1951. 213.

¹⁶ Gárdonyi A.: Pest város újratelepítése a török hódoltság után. Föld és Ember (1926) 95.

¹⁷ Acsády I.: i. m. 258—261.

¹⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18.

¹⁹ Főv. Lt. Pesti lvt. Int. a.a. 4010.

sem tüntet fel.²⁰ A nagyobb mesterlétszámú iparágak közül csupán a szűcs- és a tímármesterség mondható igényesebb, a fejlettebb ipart képviselő iparágaknak. Nemcsak helyi fogyasztásra, hanem szélesebb piacra a csizmadiák, szabók (köztük a szűrszabók), a szűcsök és a tímárok dolgoztak. Rajtuk kívül általában a város élmezését és a közvetlen mindennapi szükségleteit ellátó iparágak rendelkeznek az 1750-es, 1760-as években is legnagyobb mesterlétszámmal. A német szabóknál 1757-ben 17, a csizmadiáknál 1759-ben 32, a mészárosoknál 1760-ban 10, a vargáknál 1764-ben 20, a szűrszabóknál 1767-ben 25, a pékeknél 1766-ban 9, a kádároknál 1767-ben 9, a szűcsöknél 1769-ben 15 mester dolgozott. Az igényesebb iparágak közül az ötvösöknek 1762-ben 9, a gombkötőknek 1763-ban 13 mesterük,²¹ a posztószövőknek 1765-ben 9, a magyar szíjgyártóknak pedig 8 mesterük volt.²²

Pest városának 1765-ben a helytartótanácsához küldött jelentése 65 szakmát tüntet fel. Ebben a kimutatásban olyan szakmák is találhatók, amelyek általában a fejlettebb, finomabb ipar képviselői, nagyobb technikai jártasságot igényelnek, s nemcsak lokális, hanem szélesebb körű piac részére való termelésre is alkalmasak. Ezek voltak azok a kézműves iparágak, amelyeket a merkantilista iparfejlesztő politika Európában a kapitalista jellegű ipar (Verlagssystem, manufaktúra) kifejlesztése szempontjából figyelembe vett és támogatott. Az 1765. évi pesti iparkimutatás ugyan nem az ilyen iparágak számbavétele céljából készült, hanem csupán arról tájékoztatta a helytartótanácsot, hogy melyek voltak a céh kiváltságokkal ellátott, céhekbe tömörült szakmák, s melyek voltak a kiváltságok nélküli, de más városok céheihez tartozó, illetve nem céhszervezetben élő ipari foglalkozások. A kimutatásból az tűnik ki, hogy épp a céh kiváltságokkal rendelkező, bevett szakmák között található a legkevesebb fejlett munkamódszerű iparág. A 28 céh kiváltsággal rendelkező iparág közül az órákészítők (1756-ban csupán 1 mesterrel voltak képviselve), a gombkötők, az aranyművesek és a takácsok tartoztak csak az ilyen „megkülönböztetett” iparágak közé. A többi céh kiváltsággal rendelkező szakma többnyire a helyi élelmezési, ruházati és háztartási szükségletek ellátását szolgálta. Ezzel szemben sokkal több a nagyobb ipari fejlettséget jellemző szakma a más városok, főleg Pozsony és Bécs céheibe bekebelezett, de Pesten céhekbe nem tömörült, vagy a teljesen céhszervezet nélküli pesti ipari foglalkozások között. Ezekben az iparágakban, egy-két kivételtől eltekintve, csak egy-két mester dolgozott. Ilyen iparágak voltak többek között a tükészítők 2, a posztó- és pokróckészítők 9, az esztergályosok 3, a kesztyűkészítők 4, a szegkovácsok 1, az ónöntők, illetve kannagyártók 2, a harisnyaszövők 2, a sárgaréz művesek 2, a bádigosok 3, a német kardkészítők 1, a magyar kardkészítők 2, a posztófestők 1, az üstkészítők 3, az aranyhímzők 2, az aranyfonalkészítők 1, a paszománykészítők 1, a csipkekészítők 2 mesterrel.²³ Ezek az iparágak tehát, bár a fejlettebb és a kapitalista jellegű ipar fejlődésére alkalmasabb iparágak közé tartoztak, az iparban dolgozók csekély létszáma miatt a helyi szükségleteket sem tudták ellátni.

Az ipari szakmák fajtáinak és az egyes szakmákban dolgozó mesterek létszámának megvizsgálása után azt kell megállapítanunk, hogy Pest kézművesipara a XVIII. század közepéig nem állott a kézművesipar magasabb, a kapitalista jellegű ipar kifejlődésére is alkalmassá válható fejlettségi fokán. A fejlettebb, nagyobb mesterlétszámmal rendelkező iparágaknak a rendeltetése többnyire az volt, hogy a lakosság élelmezését, illetve közvetlen napi szükségleteit, a helyi piacot, illetve legfeljebb a környék piacát lássák el. Bizonyos kivételt jelentenek ez alól a szűrszabók, szűcsök, csizmadiák, akik távol fekvő városok vásárait is járták. A pesti kézművesipar egyébként — alapvető jellegét nézve — nem termelt távolabbi piacok számára, s egyáltalán nem termelt külkereskedelemre, amely pedig a XVIII. században a merkantilista ipari politikának épp egyik fő célja volt. Sokban hasonlított még a középkori város „Stadt-

²⁰ *Acsády I.* : i. m. 258—261.

²¹ A mesterlétszámra vonatkozó adatokat az OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 1—106. jelzetű, a mesterfelvételeket tárgyaló iratokból vettem.

²² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18. A posztószövőkre és a magyar szíjgyártókra vonatkozó adatok.

²³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18. A posztószövőkre és a magyar szíjgyártókra vonatkozó adatok.

wirtschaft"-jára, amikor a város iparának, mezőgazdaságának és kereskedelmének egyedüli célja csak a város ellátása, nem pedig a szélesebb körű piacra való termelés. A fejlődés mellett szől azonban az, hogy a XVIII. század közepe táján Pest kézművesipara mégis olyan iparágakkal bővült, amelyek a kézművesipar fejlettebb típusait képviselték. Ezek a szakmák a nyugati országokban is csak a XVII. és XVIII. században jelentek meg a kézműves iparágak között, és rendszerint céh kiváltságokat is szereztek maguknak. Poroszországban az ilyen jellegű kézműves szakmák közül 1687-ben a gyapjúrázsakészítők, 1697-ben a sapka-, gyapjúing- és törülközőkészítők, a harisnyakötők, 1713-ban a kard- és fűrókészítők, szerszámkészítők, 1713 után a francia kiegészítők, orvosi műszerkészítők, német rézkovácsok, fekete tükésszítők, puskaművesek, angol székeket gyártók, 1734-ben a posztókészítők tömörültek céhekbe.²⁴ Mind olyan kézművesiparágakhoz tartozó szakmák, amelyek nagyobb mester-, illetve legénylétszám esetén alkalmasakká válhattak és váltak is a kapitalista jellegű ipar fejlődésére. Pesten ezek az iparágak a XVIII. század közepén szintén megjelentek, azonban igen kicsi mesterlétszámmal, termelési kapacitással és céh kiváltságok nélkül. Épp ez az egyik lényeges különbség a poroszországi és a pesti kézművesipari viszonyok között a XVIII. században.

Az 1770 utáni pesti kézművesiparról pontosabb statisztikai kimutatások állnak rendelkezésre, amelyek nemcsak az iparágak fajtáit és a mesterek létszámát, hanem a legények és az inasok számát is feltüntetik. Ezeknek a statisztikáknak a kiértékelésére majd később térünk rá, amikor a merkantilista jellegű iparpolitika Pest városára gyakorolt hatását — a statisztikák ugyanis ezt a hatást tükrözik — már vizsgálat tárgyává tettük.

A céhszervezet újjáalakulása Pesten a török uralom után

Az ipari termelés uralkodó formája a XVIII. század Európájában még mindig a kézművesség volt. Európa minden részében — még az iparilag legfejlettebb Angliában is — fennálltak a kézművesség középkori eredetű testületei, a kiváltságos céhek. A céh kiváltságok a céhek tagjai számára bizonyos monopóliumokat biztosítottak, amelyek alapján jogot formálhattak arra, hogy a céhen kívül állókat az ipar üzéséből kizárják, kontároknek bélyegezzék, a külvárosokba szorítsák ki, még abban az esetben is, ha a céhen kívüli mester jobb árut készített mint a céhes. A céhek általában arra törekedtek, hogy tagjaiknak hasonló életfeltételeket szabjanak meg, a mesterek és legények létszámának korlátozásával a céhtagok egymás közötti konkurenciáját kizárják, s a céhtagok zavartalan megélhetését biztosítsák.²⁵

A kiváltságos céh monopolisztikus helyzetét nemcsak a kontárok ellen igyekezett megvédeni, hanem úgyszólván minden gazdasági ellenfelével szemben szigorú védelmi rendszabályokkal bástyázta körül magát. Védekezett a helybeli rokoncéheknek munkaterületére való behatolása, más városok testvércéheinek versenye, a kereskedők konkurenciája ellen. A XVI. és XVII. századtól kezdve a céheket új gazdasági erők fenyegették: a háziipar, a Verlagssystem és a manufaktúra.²⁶ A céhek elzárkózottsága, elkülönülése, amely egyébként középkori partikularizmuson s az élet minden területét kiváltságokkal szabályozó feudális jogviszonyokon nyugodott, ebben az időben a gazdasági nyomás alatt elfajult. Ekkor emelkedtek fel a felvételi díjak, ekkor szigorították meg a mestervizsgákat, s akadályozták meg mindenféle képtelen módon a céhbe való bejutást. A céh úgyszólván családi, rokon monopóliummá lett, tagjai közé csak a mesterek fiai, vejei, a mesterözvegyeket elvevő legények juthattak be; ezekre ugyanis nem vonatkoztak a magas felvételi díjak, a szigorú mestervizsgák s az egyéb megszorítások. A céhszervezet célja ebben az időben már nem az ipari termelés szabályozása, a minőség és a szakszerűség védelme volt, hanem a céhtagok megélhetésének, meggazdagodásának a biztosítása. A technikai újításokkal szemben a céhek kenyérféltésből igen ellenségesen viselkedtek, önző érdekvédelmüket szolgáló politikájuk miatt a piac egyre növekvő és differenciá-

²⁴ Hausherr, H.: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. 2 Weimar, 1955. 153—54.

²⁵ Hausherr, H.: i. m. 152.

²⁶ Gyömrői S.: Pest-Buda gazdaságtörténete a manufaktúra korszakban. Kézírtos kandidátusi értekezés. I. Budapest, 1955. 130—31.

lódó igényeinek ellátására mind alkalmatlanabbá váltak, s ezzel sajátmaguk siettették a céhszervezet bomlását.²⁷

Míg a nyugati országokban a céhszervezet már hanyatló korszakába lépett, Magyarországon a XVII. század végén a gazdasági fellendülés elmaradt volta miatt még érintetlenül fennállt, sőt a török uralom alatt elpusztult középső országrészben, így Pesten és Budán is, újjá kellett szerveződnie ahhoz, hogy ebben az országrészben egyáltalán ipar keletkezzék. A török uralom alól felszabadult ún. újszerzeményi területek kézművesipara, céhszervezete a nem hódolt királyi részek céhszervezetének mintájára alakult újjá.²⁸ Innen kapta azokat a kész kereteket, amelyeket aztán a betelepülés és újjáépítés folyamán ki kellett tölteni. Az újjászervezés az ipar terén természetesen nem volt mentes külföldi hatástól, részben azért, mert az újszerzeményi területek kormányzása 1709-ig nem magyar, hanem bécsi hatóságok (a bécsi kamara, illetve alantás szerve, a budai kamarai adminisztráció) alá tartozott, részben azért is, mivel a visszafoglalt részekre települő németországi, illetve ausztriai kézművesek idegen jogszokásokat is meghonosítottak. A magyar céhszervezet — a volt királyi részekben és a töröktől visszahódított újszerzeményi területeken egyaránt — egyébként igen sokban hasonlított a nyugati országok céhszervezetéhez, annak ellenére, hogy a magyar gazdasági fejlődés nem volt párhuzamos a nyugatival. Magyarországon a céhszervezetet bomlasztó, kapitalista tendenciájú gazdasági erők ugyanis a XVII. század végén még nem jelentkeztek. A céhmonopólium védelme, a céheknel tapasztalható visszaélések, megszorítások terén — amint Pest példáján is látni fogjuk — Magyarország mégsem maradt el semmiben sem a nyugati országok mögött.

Pest városában az 1690-es években indult meg az egyes kézművességek céhekké való szerveződése. Mivel a Budán és Pesten állomásozó katonaság, nemkülönben a kamarai tisztviselők ellátása szempontjából igen fontos volt, hogy főleg a mindennapi szükségleteket ellátó iparágakban alakuljanak ki minél előbb rendezett viszonyok, a budai kamarai adminisztráció támogatta a kézműveseknek a céhkiváltságok ügyében benyújtott kérelmeit. Ebből érthető, hogy 1700-ban már 13 iparág rendelkezett Pesten céhlevéllel, céhprivilegiummal. Ezután a kiváltságok megszerzésének üteme lassúbb volt, 1700—1731-ig, vagyis addig az időpontig, amelytől kezdve a helytartótanács a céhprivilegiumok kiadásánál láthatólag új rendszert vezetett be, csupán 7 iparág szerezte meg kiváltságait. Pest városában 1731-ig a következő iparágak szereztek meg privilegiumaikat.²⁹

Szabók (magyar, német), szűrszabók	1694. november 23.
Ácsok	1695. február 18.
Kovácsok és kerékgyártók	1695. április 12.
Kőművesek és kőfaragók	1695. április 12.
Tímárok	1695. április 12.
Kádárok	1695. október 18.
Pékek	1695. november 4.
Asztalosok	1696. január 3.
Vargák (magyar, német)	1696. január 3.
Szűcsök	1696. május 3.
Szappanfőzők	1696. május 6.
Mészárosok	1696. július 11.
Csizmadiák	1699. április 7.
Lakatosok, órakészítők és puskaművesek	1701. szeptember 17.

²⁷ Kuczynski, J. : i. m. 209] — Hausherr, H. : i. m. 153—155. — Kulischer, J. : i. m. II. 141—142.

²⁸ Pl. a pesti mészárosmesterek az érsekújvári mészárosok céhlevelét vették alapul, amikor 1695-ben kiváltságlevelüket a bécsi kamara elé terjesztették megerősítés végett. — Gerendás E. : Adatok a budai és pesti céhek életéhez . . . Budapest, 1940. 16.

²⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. — No. 18.

Halászok	1715. február 14.
Molnárok	1719
Német sebészek és fürdősök	1722. március 31.
Sörfőzők	1722. szeptember 4.
Kötélgyártók	1724. április 7.
Fazekasok	1730. április 3.

A fenti céhlevelek már a kiváltságok modernebb típusait képviselik, azaz mind királyi kiváltságlevelek voltak, annak a legtöbb európai országban követett intenciónak megfelelően, hogy a céhkiváltságok kiadásának és megszüntetésének a joga egyedül az uralkodóé. A fejlődési abszolutizmus céhpolitikájának néhány vonását már ezeken a céhleveleken is észre lehet venni.

A fenti céhnévsor jellemzően tükrözi Pest kézművesiparának jellegét, vagyis azt, hogy először az élelmezési és a mindennapi közvetlen szükségleteket ellátó, többnyire nélkülözhetetlen iparágak fejlődtek ki. A kőművesek korai céhalapítása összefügg a romokban levő város újjáépítésével, a lakatosoké és a puszkaműveseké a katonaság jelenlétével, a halászoké és a kötélgyártóké pedig a dunai halászattal és hajózással.

A céhek részére kibocsátott kiváltságlevelek részletesen szabályozták az egyes iparágak működését. A céhlevelek cikkelyei (artikulusai) kötelezőek voltak a céhtagok, a városi tanács számára, s hatósági eljárások esetében is az artikulusokat vették alapul. A céhartikulusok rendelkezési rendszerint a gyakorlati életben is meggyökeresedtek, így vizsgálatukkal hiteles képet festhetünk az akkori pesti céhek és a kézművesipar viszonyairól. A céhlevelek alapján a továbbiakban főleg azokra a kérdésekre térünk ki, amelyeket fejezetünk elején az európai céhfejlődésről szólva már érintettünk. Megjegyezzük, hogy Pesten található olyan kézművesek is, akik más városok céheinek a tagjai voltak, vagy esetleg céhekhez egyáltalán nem tartoztak. Utóbbiak azonban, ha a város mesternek vette fel őket s polgárjogot adott nekik, szintén olyanoknak minősültek, mintha céhes mesterek lennének. A céhrendszer akkori jellegzetességei a kézműveseknek erre a két csoportjára is vonatkoznak.

Említettük azt, hogy a XVII. és XVIII. században a céhek elzárkózásának, a céhmonopólium védelmének egyik leggyakoribb módja a céhbe való felvétel megnehezítése, a különféle taksák felemelése, az inasok, legények, mesterek számának a korlátozása volt. A pesti céhlevelek és egyéb források alapján először azt vizsgáljuk meg, hogyan folyt le az új tagok felvétele a pesti céhekbe, s milyen helyi jellegzetességek alakultak ki ezzel kapcsolatban.

A céhlevelek mindegyike részletesen szabályozza az inasok felvételét. Általában kikötötték az inas törvényes születését, tisztességes szülőktől való származását, s azt, hogy római katolikus vallású legyen. A felvételnél két kezes jóállása volt szükséges, akik 32 Ft erejéig szavatoltak azért, hogy az inas becsületesen kitölti gazdájánál a 3–4 tanulóévet. E rendelkezések még nem tartalmaztak különösebb megszorításokat, azok már inkább a taksákra vonatkoztak. A szabóknál és kötélverőknel a szegődéskor és a felszabadításkor még aránylag mérsékelt, 3–4 Ft taksát kellett fizetni.³⁰ A mészárosoknál már a taksa mind a szegődésnél, mind a felszabadításnál 16–16 Ft volt. Persze ez a magas taksa nem vonatkozott a mesterek fiaira, akik mindkét esetben csak 1–1 dukátot (kb. 5 Ft) fizettek. A lakatosoknál a mesterek fiai a tanulóidőnél is kedvezményt kaptak, rendszerint 1 évet elengedtek nekik.³¹ Visszaélés volt az is, hogy pl. a szabóknál 1 tanulóévet 24 Ft-ért meg lehetett váltani.³² Több céhlevél az inasok létszámát is megszabta. A csizmadiamester 2, az asztalos 1, a varga 1, a kádár 1 vagy 2 inast tarthatott. Nyilván azoknál a céheknél is, ahol a céhlevél az inasok számát nem írta elő, ehhez tartották magukat.³³ Ezekből az adatokból is világosan látható, hogy Pesten a céhmono-

³⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. (Céhkiváltságok) kötélgyártók 15. artikulus, Szabók 3. art.

³¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Mészárosok 15. art., Lakatosok 9. art.

³² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szabók 3. art.

³³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Csizmadiák 10., Asztalosok 11., Vargák 17., Kádárok 18. art.

1. Pesti asztalosok céhpecsétje. 1695. Kiscelli Múzeum

pólium védelmének az inasok felvételénél tapasztalható jelenségei; a megszorítások, a magas felvételi taksák, az inaslétszám korlátozása, a rokonoknak biztosított kedvezmények, mind megvoltak.

Az inas felszabadulása után legénnyé lett. A mesternél dolgozó legények létszámát több céhlevél szintén megszabta. A csizmadiamester 2, a varga 1, az asztalos 3 legénynél többet nem tarthatott. A fazekasoknál nem korlátozták az egy mesternél dolgozó legények létszámát. A fazekasok céhlevelét azonban később, 1730-ban adták ki, s így ez már modernebb felfogást tükrözött, mint a korábbi céhlevelek.³⁴

Az inasok és a legények létszámának korlátozásánál, az inasok felvételének megnehezítésénél még nem nyilvánult meg olyan erősen a céhek elzárkózottsága, a céhmonopólium

³⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Csizmadiák 10., Vargák 17., Asztalosok 19., Fazekasok 18. art.

védelve. A rendelkezések célja főleg az volt, hogy nagyobb inas- vagy legénylétszám következtében az egyik mester ne kerüljön a másiknál előnyösebb körülmények közé. Jóval nagyobb korlátozásokat láthatunk a mesterfelvételnél, hiszen a céhkiváltságok igazi élvezője és birtokosa tulajdonképpen a mester volt. Mesterségre csak az a legény pályázhatott, aki az előírt 3–4 évi vándorlási időnek eleget tett, utána egy helybeli mesternél 1–2 évet dolgozott (ez volt a mesterév) és ezalatt a céh megítélése szerint rendesen viselte magát. A mesterek fiai a vándorlásnál és a mesterév letöltésénél kedvezményt élvezhettek.³⁵ A kötélgyártóknál pl. 3 év helyett csak 2-t kellett vándorolniuk. A mesterév letöltése alól nemcsak a mesterek fiai, hanem a mesterek vejei és a mesterözvegyet elvevő legények is felmentést kaptak.³⁶ A mesterév letöltése után a pályázót a városi tanácsnak mutatták be hatósági engedély és a polgárjog megadása végett. Ezután következett a mesterjogért való pályázat legnehezebb része, a remeklés. Ez volt a céhbe való jutás legnagyobb akadálya. A pályázót rendszerint igen drága és különleges remekdarabok elkészítésére kötelezték. A legény ki volt téve annak, hogy remekdarabját elutasítják, s ilyen esetben újból kellett remekelnie, esetleg új mesterévet kellett letöltenie. A pályázóval a hibákért — a remekdarab elfogadása esetén is — súlyos bírságot fizetettek. A remeklésre a legénynek tehát anyagilag is jól fel kellett készülnie, s erre hosszú évekig gyűjtenie. A kötélverőknél a remeklés alatt a jelölt a vizsgálokat étellel és itallal is tartotta.³⁷ Sokkal könnyebb volt a remeklés a mesterek fiainak, vejeinek és a mesterözvegyeket elvevő legényeknek. Ők olcsó remekdarabot kaptak, vagy elegendő volt, ha félremeket teljesítettek, sőt a remeklést pénzen is megválthatták.³⁸ Megnehezítette a mesterré válást a magas felvételi taksa s a költséges mesterebéd. A legalacsonyabb mestertaksa 25 Ft volt, a legmagasabb elérte a 150 Ft-ot is, rendszerint 30–50 Ft-ig terjedt. A mesterlakoma kb. ugyanannyit tett ki. Volt, ahol pénzben irták elő, de több esetben nem szabták meg az árát, hanem a jelöltnek vagyona arányában kellett a céhtagokat vendégül látnia. Ez adhatott okot a legtöbb visszaélésre.³⁹ A mesterek fiai, vejei és a mesterözvegyet feleségül vevők csak fél-taksát fizettek, sőt a csizmadiáknál a mester fia nem fizetett taksát.⁴⁰

A drága és nehezen eladható remekdarabok, a magas mestertaksák, a költséges mester-ebédek igen súlyos árat jelentettek a mesterjogért a legtöbb legény számára. A mészáros céhnél még ez sem volt elegendő, ott a céhbe csak az juthatott, aki mester özvegyét vagy mester leányát vette el feleségül. A legtöbb céhnél büntetés terhe alatt kötelezték az új mestert arra, hogy egy éven belül megnősüljön, s természetesen céhbeli leányát vegye el. Csak a mester fia engedhette meg magának azt, hogy „céhen kívül” vezessen oltárhoz.⁴¹

A céhlevelek az inasokhoz és a legényekhez hasonlóan természetesen a mesterek létszámát is meghatározták. Ez bizonyos tekintetben indokolt is volt. Az 1–2000 lakost számláló Pest a XVII. század végén nem tudott sok kézművest eltartani. Persze a céh akkor is ragaszkodott a kiváltságlevelekben megállapított mesterlétszámhoz, amikor a város lakossága megnövekedett. A pékek pl. 1721-ben azt sérelmezték, hogy a kiváltságlevélben megállapított 4 mester mellé a város egy ötödikét is felvétellett a céhbe. A városi tanácsnak a céhet meg kellett nyugtatnia, hogy az ötödik mester felvétele csak ideiglenes, s ha egy hely halálozás folytán megüresedik, a mesterlétszám újból automatikusan 4-re csökkenhet.⁴² A mesterlétszám limitálása volt a céhmonopólium védelmének egyik leghathatósabb eszköze.

Az inasok, legények és a mesterek létszámának a korlátozását, a drága remeklést, a magas felvételi taksákat, továbbá a nagy kedvezményeket a mesterek rokonai számára s ezáltal

³⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kötélgyártók 7. art.

³⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök 2. art.

³⁷ Gyömrői S.: i. m. I. 109. — OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kötélgyártók 9. art.

³⁸ Gyömrői S.: i. m. I. 109. — OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Vargák 11. art., Szappanfőzők 14. art.

³⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kötélgyártók 7., Szabók 1., Mészárosok 3. art. — Az igen magas taksákra Föv. lvt. Céhiratok 2/9. Pesti mészárosok mesterkönyve. — Föv. lvt. Céhiratok 30/2. Pesti német szabók mesterkönyve.

⁴⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szappanfőzők 14., Csizmadiák 9. art.

⁴¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szappanfőzők 10., Kovácsok 6., Mészárosok 2. art.

⁴² Föv. lvt. Pesti tan. jkv. 6. köt. 224–25. 1721. máj. 5.

gyakorlatilag az üres helyeket a céhben, maguk a király által megerősített kiváltságlevelek biztosították. Már ebből is látható, hogy a XVII. század végén újjáalakult pesti céhrendszerben a céhek elzárkózása, elkülönülése, a céhmonopólium védelme igen erős volt. A rokoni kapcsolatokat illetően pedig teljesen állt az, amit Marx a középkori céhintézményre mondott: a városi kézműves mesterségét és céhbeli kiváltságait szinte örökül kapta a vevőközönséggel, a piaccal és a céhbeli képzettséggel együtt.⁴³ Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a felvételi díjak felemelésében nem kis szerepük volt a céhkiváltságok kiváltásáért fizetendő magas taksáknak, amelyek, mivel a pesti céhek kezdetben alacsony mesterlétszámmal rendelkeztek, eléggé megterhelték a céhtagokat. Sok pénzbe kerültek a különféle alkalmakkor rendezett céhlakomák is. A pénzt ehhez részben különféle, meglehetősen magas büntetéspénzekből szedték össze. A büntetéspénzek nagyságát mutatja, hogy a mészárosoknál 1729-ben és 1731-ben a remekdarabban talált hibákért 40—50 Ft-ot kellett a remeklőnek fizetni.⁴⁴ A hatóságok a remeklőnél és más alkalommal szedett magas bírságokat később erősen kifogásolták.

A céh védelme nemcsak a céhbe igyekvők irányában, hanem másfelé is jól meg volt szervezve. A helybeli rokonszalmak felé minden céh gondosan ügyelt a munkaterület körülhatárolására. Ezek a jelenségek a pesti céheknél is megtalálhatók. A szűcsök 1696. évi kiváltságlevele pl. kimondta, hogy a szabók nem varrhatják fel a prémet a ruhadarabokra, mert ez a szűcsök munkaterületéhez tartozik.⁴⁵ A szabók, úgy látszik, nemigen törődtek ezzel. A szűcsök panaszára a városi tanács 1699-ben büntetéssel fenyegette meg őket.⁴⁶ A két céh fellángoló viszálya 1714-ben megegyezéssel végződött. A megegyezés szerint a szabók kötelezték magukat arra, hogy bélést ezentúl csak szövétből és posztóból készítenek, viszont a szűcsök megígérték azt, hogy szőrmét, bundát nem húznak be posztóval. Megegyeztek abban is, hogy a helybeli szabók és szűcsök a 4 országos vásáron egyaránt árulhatnak szőrmével bélelt posztó- és posztóval behúzott szőrmeárukat.⁴⁷ A határvitákra különösen ott adódott alkalom, ahol az áru vagy darab elkészítésénél több céh működött közre. Az ablakokat pl. asztalosok, lakatosok és üvegesek csinálták. Az 1742. évi árlimitáció ezért az ablakoknál külön-külön szabta meg az egyes mesterségek által végzendő munkák bérét.⁴⁸

Az egymás munkaterületére való behatolás következtében Buda és Pest rokon céhei, illetve rokon szakmái között is akadtak viták. A budai szíjgyártók 1712-ben pl. a pesti nyergeseket panaszolták be munkaterületükre való behatolás miatt.⁴⁹ Gyakran voltak veszekedések azért, ha Buda és Pest hasonló szakmájú mesterei a szomszéd városban is dolgoztak. A pesti kerékgyártók pl. 1697-ben panaszolták be a budai kerékgyártókat, hogy engedély nélkül pesti munkát vállaltak el.⁵⁰ A budai fazekasok viszont 1704-ben tettek panaszt azért, mert a pesti fazekasok (egyébként nem volt ekkor még céhük) egész éven át a Rácvárosban árulták portékáikat. Az ilyen veszekedéseknél rendszerint a két város tanácsa töltötte be a békítő szerepét.⁵¹ A gyakori céhviszályok miatt napirenden voltak a szidalmazások, a gyalázkodások, a kölcsönös megtorlások, bírságolások, mint pl. a budai és a pesti kádárok viszálykodásánál 1697-ben és 1698-ban.⁵²

A céhek más városok céheinek versenye ellen azzal védekeztek, hogy az eladást nem helybeli mestereknek csak az országos vásárokon engedélyezték. A pesti céhlevelek úgyszólván mindegyike intézkedett erről.⁵³ Bizonyos esetekben a vásárokon való árulást is korlátozni

⁴³ Marx, K.: A tőke. III. Budapest, 1951. 41.

⁴⁴ Főv. lvt. Céhiratok. 2/11. Mészárosok céhkönyve.

⁴⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök 20. art.

⁴⁶ Főv. lvt. Pesti tan. jkv. 2. köt. 289. 1699. dec. 11.

⁴⁷ Főv. lvt. Pesti tan. jkv. 4. köt. 47—48. 1714. febr. 23.

⁴⁸ Pásztor M.: 8. sz. jegyzetnél i. m. 258—259.

⁴⁹ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 1164.

⁵⁰ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 180.

⁵¹ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 748. — Miss. a. a. 574. — Int. a. a. 122. és 219.

⁵² Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 177., 188., 219.

⁵³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kovácsok 19. art., Szűcsök 11. art., Asztalosok 15. art.

igyekeztek, mint pl. a pesti tímárok 1696-ban, akik a komáromi vargáknak megtiltották, hogy a vásáron feldolgozott bőrt adjanak el, holott erre a nem helybeli vargáknak is joguk volt. A budai kamarai adminisztráció ebben az esetben pl. megvédte a komáromi vargák jogait.⁵⁴

A vásárokon a helybeli céhek különleges kiváltsága volt az áruk megvizsgálásának a joga, amelyet az ún. látómesterek végeztek. A vizsgálatért megszabott díjat (az ún. látópénzt) kellett fizetni. Az áruvizsgálatról úgyszólván minden pesti céhlevél megemlékezett. Nem helybeli mester csak az áruvizsgálat után kezdhette meg portékája eladását. A látópénz az asztalosoknál pl. 24 kr. volt. A szabóknál a nem helybeli mester, ha sátor alatt árult, 2 Ft-ot, ha sátor nélkül, akkor 1 Ft-ot fizetett, de csak az első alkalommal. A szűcsöknél a látópénzt minden 100 Ft-nyi érték után 2 garasban (6 krajcár) állapították meg.⁵⁵ Az áruvizsgálat eredeti célja az volt, hogy megfelelő minőségű árut hozzanak a vásárra. A silány árukat a céh elkoboztathatta. Később aztán a vizsgálat pénzsarolássá fajult. Pesten 1719-ben az asztalosok, bognárok és az esztergályosok panaszára megtiltották az áruk vizsgálatát, az árucikkeket illető panaszok és csalások ügyében a céhek helyett ezentúl a városi tanácsnak kellett intézkednie.⁵⁶ A látómestereknek azt a jogát, hogy a céhes műhelyeket negyedévenként megvizsgálják, egyes céhlevelek megszüntették.⁵⁷

Külön rendszabályokat alkottak a céhek a céhen kívüliek versenyének elnyomása ellen. A kontárokról úgyszólván minden céhlevélben több artikulust olvashatunk. A kontárt (nem céhbéli mestert) nem tűrték meg a városban, a céheknek joguk volt a kontárokat felkutatni, s hatósági segédlettel áruikat elkobozni. Mesterlegény kontárnál nem dolgozhatott. Azt sem engedték meg, hogy kontárok magánszemélynél, nemeseknél vagy szerzeteseknél csupán házi szükségletre dolgozhassanak. Ez a tilalom nem egy esetben nemesi előjogokat is sértett.⁵⁸ A legtöbb céhlevél azt is megtiltotta, hogy a kontárok az országos vásárokon áruljanak, pedig ez általában nem volt tilos a kontárok számára sem. A szappanfőzők céhlevele pl. megengedte a kontárok vásári árulását a „Hanselgeld” és a látópénz lefizetése után. A fazekasok 1730. évi, modernebb felfogást tükröző céhlevele csak a vásáron kívüli eladást tiltotta meg a nem céhbéli fazekasoknak.⁵⁹

A céhek legerősebb ellenfelei a kereskedők voltak, akiknek módjukban állt más vidékekről esetleg jobb árut hozni, s versenyre kelni a helybeli céhes készítményekkel. A pesti céhlevelek ezekről sem feledkeztek meg. A kereskedő volt az, aki a kontár által készített cikkeket áruba bocsátotta, vagy mesterlegényeknek adott megbízást árucikkek elkészítésére. A céhek, ott ahol lehetett, igyekeztek a kereskedők tevékenységét korlátozni. Általában a kereskedőknek tilos volt vásáron kívül az alábbi cikkeket eladni: asztalosárúk, helyi céhek által készített bőrfajták, esztergályos áruk, fazekasárúk, gombkötőárúk, magyar kalapok, kötelek, liszt a heti vásáron kívül, övek, paszományok, ruhák, szűcsárúk, takarók, vasszerszámok; tűt még vásáron sem volt szabad eladniok.⁶⁰ A szűcsök 1696. évi céhlevele kimondja, hogy kereskedők csak saját boltjukban és a vásárokon árulhatnak prémárukat. A csizmadiák a kalmároknak és a görögöknek a vásáron csak török csizma eladását engedték meg, „csinált” csizmát azonban vásáron sem volt szabad árulniok.⁶¹ Olyan kereskedői tevékenységgel, amely a kézművesek és a háziparral foglalkozók összefogásával tőkés kooperációt hozott volna létre, a XVIII. század elején Pesten még nem találkozunk.

⁵⁴ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 146.

⁵⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Lakatosok 13. art., Asztalosok 15. art., Szabók 6. art., Kovácsok 19. art., Szűcsök 8. art.

⁵⁶ Szádeczky L.: Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. I. Budapest, 1913. 133.

⁵⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Tímárok 22. art.

⁵⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szappanfőzők 16. art., Szabók 6., 7., Asztalosok 21. art. — Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 387.

⁵⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szappanfőzők 16., Fazekasok 22. art.

⁶⁰ Gyömrei S.: i. m. I. 130—31.

⁶¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök 9., Csizmadiák 26. art.

A céhek az ipar gyakorlásán, a piacon kívül a nyersanyag beszerzését is monopolizálni igyekeztek maguknak. Az olcsó nyersanyag biztosításáról, nemkülönben a nyersanyagok mesterek közötti arányos szétosztásáról több pesti céhlevél intézkedik. Legjellemzőbbek ilyen szempontból a tímárok céhartikulusai. A tímárok céhlevele előírja, hogy a budai és pesti mészárosoknak a nyersbórt mindenképp a helybeli tímároknak kell eladásra felkínálni. Kereskedő a céh beleegyezése nélkül nem vehet át bőrt a mészárosoktól. Bőrhány esetén a kereskedő köteles a mészárosoktól átvett árut az általa fizetett áron a tímároknak átadni. Más városból behozott bőrt még vásáron is csak akkor lehet eladás végett kirakni, ha előzőleg azt a helybeli tímármestereknek felkínálták. A kötelgyártók céhartikulusai szerint a vásárokon déli 12 óráig kendert és egyéb nyersanyagot csak a helybeli kötelesek vásárolhatnak. A szappanfőzőmesterek a fagyút szintén más vevők előtt vásárolhatták fel, a kádároknak a városba érkezett faanyagra elővásárlási joguk volt. A nyersanyag arányos szétosztása végett a csizmadiák céhlevele kimondta, hogy az a mester, aki a vásáron bőrt magánosan, a többi mester tudta nélkül vásárol, 4 Ft büntetést fizet. A tímároknál egy mester főlegesen bőryanagát először a céhek volt köteles felkínálni. A kötelverők megtiltották, hogy bármelyik mesterük egy mázsán (100 font) felül a céh tudomása nélkül vásároljon kendert. A szappanfőzőknél egy céhtagnak 50 font fagyúnál többet csak a céh tudtával lehetett vásárolni.⁶² A pesti mészárosok és szappanfőzők 1718-ban megegyezést kötöttek a fagyú átvétele és ára dolgában. A mészárosok kötelezték magukat arra, hogy a fagyút csak a helybeli szappanfőzőknek és gyertyakészítőknek adják el, mégpedig a hús árához igazodó áron. A szappanfőzők ezzel szemben tartoztak a mészárosoktól minden fagyút idejében átvenni, s vidéken csak akkor vásárolhattak, ha Pesten fagyú nem volt.⁶³ A nyersanyag biztosítására irányuló törekvések okát nemcsak a céhmonopólium védelmében, hanem az egykorú gazdasági viszonyokban is keresnünk kell. Kétségtelen az, hogy a török uralom utáni gyenge kereskedelmi forgalom nem minden esetben tudta a kézművesek nyersanyagigényeit ellátni. Ennek bizonyos tekintetben ellentmond az, hogy a nyersanyag beszerzésére vonatkozó elővásárlási jog legtöbbször épp a kereskedők ellen irányult, s épp az áruellátást megkönnyítő kereskedelem kibontakozását gátolta. Ennek belátása azonban a helyi céhérekeken való felül-emelkedést kívánt volna, ezt a céhektől elvárni nem lehetett. A céheket csak az érdekelte, hogy a nyersanyagot, lehetőleg kereskedői közvetítés nélkül, olcsón szerezzék be maguknak.

A nyersanyag arányos elosztásánál a céheket az a törekvés vezette, hogy minden mesternél hasonló életfeltételeket biztosítsanak. Ezt a célt szolgálta, amint említettük, az inasok, illetve a legények számának limitálása is. Ilyen célból ügyelt a céh arra is, hogy a rendelkezésre álló munkaerőt a mesterek között arányosan ossza szét. A városba érkező vándorlegénynek a kijelölt helyen, annál a mesternél kellett munkába állnia, akinek munkaerőre a leginkább szüksége volt. A mestertől csak bizonyos munkaidő letöltése után távozhatott. Ha a kijelölt mesternél nem állt munkába, akkor 2 hétre el kellett hagynia a várost, s visszaérkezése után köteles volt az őt kiszemelő mesternél 8 napot dolgozni.⁶⁴

A fentiek minősíthetők azoknak a legfontosabb jelenségeknek és sajátságoknak, amelyek a török uralom után újjáalakult pesti céhrendszer, a céhalkotmány és a céhes kézművesipar viszonyait jellemezték. A felsoroltakon kívül az egyes céhkiváltságokban még számos egyéb rendelkezés is található. Ezek azonban inkább a céhintézmény állandó jellegű s ebben a korban lényeges mértékben nem módosult szabályai voltak, s nem a céhek gazdasági, hanem egyéb, mint pl. vallásos, szociális tevékenységére, bizonyos formásokra, céhszokásokra, a céhek belső adminisztratív életére vetnek fényt. Minden céhlevél előírja a céhtagok vallásos kötelezettségeit, s kimondja a vallásos kötelezettségeket elmulasztók megbírságolását (a mi-

⁶² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Tímárok 17—21., Csizmadiák 20., Kötelesek 22., Szappanfőzők 15., 20., Kádárok 4. art.

⁶³ Főv. lvt. Pesti tan. jkv. 5. köt. 215—16. 1718. dec. 12.

⁶⁴ Gyömrei S. : i. m. I. 110—111. — OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök 15., 16. art., Szappanfőzők 19. art.

2. Pesti asztalosok céhládája. XVIII. sz. I. fele. Kiscelli Múzeum

sékről és egyházi körmenetekről ok nélkül távolmaradók 1–2 font viaszt vettek a plébánia-templom részére). A céhkiváltságok vallásos irányú rendelkezései a katolikus egyház és az ellenreformáció érdekeit képviselték, amennyiben kimondták, hogy a céhbe csak katolikus vallású vehető fel. Az esetleg nem katolikus céhtagokat is kötelezték a katolikus egyház szertartásain és körmenetein való részvételre. A céhkiváltságok részletesen szabályozták a céhek belső adminisztratív életét, a céhek önkormányzatát, az évenként és negyedévenként tartandó rendes céhgyűlések (a negyedévit hívták kántorgyűlésnek) lefolyását, a céheljárók megválasztását, a rendes és rendkívüli céhgyűléseken a céhládba fizetendő díjakat, a céhszamadások ellenőrzését. A céhlevelek megkövetelték a becsületes, tisztességes életmódot, kitértek a legények és inasok magatartásának szabályozására. Az erkölcsös magatartás, a jó hírnév a mesterjog megszerzésének is fontos feltétele volt. A céhlevelek eme rendelkezései sokszor visszaélésekre is alkalmat adtak, jelentéktelen vagy mondvacsinált, esetleg kigondolt erkölcsi hibák ürügyén akadályozták meg egyesek mesterré való felvételét. Foglalkoznak a céhartikulusok a céhviszályokkal, a mesterek és legények közötti vitákkal is. Ezeknél enyhébb esetben a céhnek, súlyosabb esetben a városi tanácsnak kellett döntenie. Több céhlevél a legények munkabéret, munkaidejét, az inasok járandóságait is szabályozza. A legények, inasok helyzetére vonatkozó artikulusokra majd később külön ki fogunk térni. A céhlevelek rendelkezéseket tartalmaznak a beteg, szegény céhtag segítségéről, gondozásáról. Az elhunyt céhtag temetésén az egész céhnek részt kellett venni, aki ezt ok nélkül elmulasztotta, bírságot fizetett. Minden céhlevél kitér a mesterözvegy helyzetének szabályozására. A mesterözvegy elhalt férjének mesterjogát örökölte. A céh köteles volt az özvegynek a műhely vezetésére alkalmas legényt kijelölni s az özvegyet mesterjogában megvédeni. Az özvegyet elvevő legény megkapta az özvegy mesterjogát. Ha az özvegy más céh tagjához vagy céhen kívüli-

hez ment férjhez, mesterjogát elvesztette. A céhlevelek mindezekon kívül, főleg a remekléssel kapcsolatban, szakmai utasításokat is tartalmaznak.⁶⁵

A XVII. század végén és a XVIII. század elején kialakult pesti céhrendszerről az elmondottak alapján azt kell megállapítanunk, hogy az az elzárkózottság, kasztszerűség, a céhmonopólium védelme szempontjából semmit sem különbözött a nyugati országok városainak céhszervezetétől. Már a céhlevelek artikulusaiban is erősen megnyilvánult a céh mindenirányú érdekvédelme, tehát a felvétel korlátozása, a rokoni kapcsolatok jelentősége, a helybeli, a vidéki céhek, a céhen kívüliek, a kereskedők versenye elleni védekezés, a helybeli piac monopóliuma, a nyersanyag beszerzésére vonatkozó elővásárlási jog stb. Feltehető, hogy a mindennapi életben ezek a jellegzetességek még fokozottabb mértékben érvényesülnek, tehát nemcsak középkori hagyományok továbbéléséről van szó, hanem valóban a céhmonopólium elfajulásáról. A nyugati országokban a céhmonopólium elfajulásának oka — amint említettük — az volt, hogy a céhek új gazdasági erők, a házipar, a Verlagssystem, a manufaktúrák versenyének nyomása alá kerültek. Az új gazdasági erők hatásáról a XVIII. század elején Magyarországon még nem beszélhetünk. Mi volt az oka mégis a nyugati viszonyokhoz hasonló jellegzetességeknek? Ha új gazdasági erők nyomása Magyarországon nem is tapasztalható, egyéb gazdasági tényezők hatása nyilván közrejátszott a céhmonopólium elfajulásában. Pest viszonylatában egyik ilyen tényező a török uralom alól felszabadult országrész gazdaságilag elmaradott, primitív helyzete. Egy olyan kis városban, mint a török uralom utáni Pesten, nem lehetett a mészárosok, pékek, molnárok, kőművesek számát korlátlanul szaporítani, hiszen ezekből néhány mester is ellátta a szükségleteket. Az élelmezési iparban dolgozó céhek mesterlétszámát Ausztriában és Németországban is a szükséglethez mérten állapították meg. Nem menthetők a mesterlétszám korlátozása és az egyéb visszaélések az olyan céhes iparágaknál, amelyek szélesebb piacra termelhettek. Itt azonban már az általános székjog érvényesült, továbbá nyilván a külföldi hatás is. Ezek kétségtelenül nagy szerepet játszottak abban, hogy a magyarországi és ezek mintájára a pesti céhkiváltságlevelek is olyan céhviszonyokat akartak létrehozni, mint amilyenek tőlünk nyugatra voltak. A külföldi hatást — amint említettük — a sok külföldi telepes, az idegen felsőbb igazgatás s valószínűleg a vándorlegények is közvetítették hozzánk. Az is szerepet játszott ebben, hogy egyes iparágakban a pesti mesterek pl. bécsi céhek tagjai voltak.

Annyi kétségtelen, hogy a török uralom után kialakult pesti céhszervezet éppúgy akadályos volt az iparfejlődésnek, mint a nyugati országok céhszervezete. Amint az ország középső része benépesült, rajta a gazdasági élet megindult, s a piac kiszélesedett, mindinkább érezhetővé vált, hogy a kialakuló új piac igényeit a pesti és budai ipar nem tudja ellátni. Emiatt ez a piac az ausztriai, illetve bécsi ipar és kereskedelem uralma alá kerül.

Főcéhek, fiókcéhek

Magyarországon a XVIII. századig az uralkodókon kívül városi hatóságok, földesurak, püspökök is kiadtak céhkiváltságokat. A szabad királyi városok, lévén földesuruk a király, rendszerint királyi kiváltságleveleket szereztek maguknak. Nem királyi kiváltságleveleket inkább mezővárosoknál találhatunk. Mezővárosoknál igen gyakori volt a céhkiváltságok megszerzésének az a módja, amikor egy-egy ilyen kisebb város régebbi céhes helytől, rendszerint szabad királyi város céhétől kölcsönözte kiváltságait. A kölcsönadót anyacéhnek, illetve főcéhnek, főládának (Hauptlade), a kölcsönvevőt leánycéhnek, fiókcéhnek, fiókládának (Viertllade) nevezték. Az így kölcsönözött céhkiváltságokat aztán a földesurak megerősítették.⁶⁶ A fiókcéhek a főcéhtől függtek, ez a függőség abban nyilvánult meg, hogy a főcéh beleszólt a céhtagok, a mesterek felvételébe és a céhélet szabályozásába. Ennek ellenében a főcéh védelmezte a fiókcéheket, s biztosította őket a céhes előjogok élvezetében. A főcéhrendszer általában a hatalmasabb céhek vidéki terjeszkedésének minősíthető, létjogosultságát

⁶⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. jelzetnél idézett céhkiváltságlevelek.

⁶⁶ Szádeczky L.: i. m. I. 181., 184.

tipikusan feudális viszonyoknak köszönhető. Feudális viszonyok között ipar csak nagyobb városokban keletkezhetett, e központi helyről terjedt el az ipar a vidéken. A környék ipara, nem lévén elég erős arra, hogy a kisebb városokban önálló céheket alakítson ki, a nagyobb város céheihez csatlakozott. (Céh alakításához nem utolsósorban több, vagyonosabb mester egyesülése volt szükséges, akik fedezni tudták a céhköltéseket, pl. a királyi kiváltságlevél kiváltását.) A főcéhben a feudális eredetű céhmonopólium egyik jellegzetes válfaja testesült meg, mert a főcéh illetékességi területén alapjában véve monopolizálta magának az ipar gyakorlását, itt saját szempontjait juttathatta érvényre, s ezáltal fékezte a vidék iparának fejlődését is.⁶⁷

A török uralom után kialakult pesti céhrendszer egyik alapvető tulajdonsága, hogy a pesti céhek majdnem mindegyike a főcéh rangját nyerte el, s hatáskörét Pest városa határán túl sokkal nagyobb területre terjesztette ki. Egyes céhekhez mint pl. a kovácsokhoz és kerékgyártókhoz, a kőművesekhez és kőfaragókhoz, a mészárosokhoz Pest, Pilis, Solt megyék és a megyékkel szomszédos helységek tartoztak.⁶⁸ Az asztalosok céhe főcéh volt Pest, Pilis, Solt, Heves, Csongrád megyék területén. A pesti asztalosok kiváltságlevele szerint e megyék asztalosai, ha még nincs kiváltságlevelük, a pestiektől kérhetik fiókcéh-szabályaikat, s függővé válnak a pesti főcéhtől.⁶⁹ A tímárok kiváltságlevelében pedig az olvasható, hogy mivel Pest Budánál alkalmasabb bőrkészítő műhelyek létesítésére, a főcéh a pesti tímár céh legyen, mégpedig Pest, Pilis, Solt, Esztergom, Nógrád, Heves, Csongrád megye, a Kúnság és a Jászság területére terjedő hatáskörrel. A pesti kötélgyártók céhe újszerűségű terület főcéhe volt.⁷⁰

A főcéhek hatáskörére jellemző, hogy pl. a pesti mészárosok céhe mint főcéh a kereskedőknek a hatásköre alá tartozó egész területen megtiltotta, hogy a mészárosoktól a nyersbőrt a céh tudta nélkül megvegyék.⁷¹

A kormányzat nyilván az újszerűségű területek iparának fejletlensége miatt járult hozzá ahhoz, hogy a pesti céhek egész nagy területen főcéhek legyenek. A pesti kézművesekre viszont jellemző, hogy Pestet már közvetlenül a török uralom után a felszabadult részek ipari központjává akarták tenni, s az ipar céhes irányítását az újszerűségű területek jó részén maguknak igyekeztek biztosítani. A főcéh rangját több iparágban a budai céhek is megszerezték maguknak. Ilyen téren Buda és Pest között viszályok is keletkeztek. A pesti vargák 1699-ben a tabáni rác papucskészítőket akarták fiókcéhükké szervezni, s a tabániak a privilégiumok átadásáért 90 Ft-ot le is fizették a pestieknek. Buda tiltakozott az ellen, hogy a pestiek budai területen fiókcéheket alakítsanak. A budai kamarai adminisztráció a viszálykodás ügyében úgy döntött, hogy mind a pestiek Budán, mind a budaiak Pesten, ha erre alkalom adódik, szervezhetnek fiókcéheket, s a tabániaknak is megengedte, hogy a pesti vargák alá tartozzanak.⁷²

Az országban a fiókcéhek körül igen sok baj volt. A vidéken lakó mestereknek sok nehézségükbe és költségükbe került a kapcsolat fenntartása a főcéhhez, azonkívül ellentéteket okozott az is, hogy a főcéhek saját szempontjaikat erőszakolták rá a fiókcéhekre. Annak ellenére, hogy a magyar kancellária által kibocsátott céhlevelek a legtöbb pesti céhet főcéh rangjára emelték, s a főcéhhez való emelés így királyi jóváhagyással történt, épp a magyar kancellária 1700-ban mégis megtiltotta a fiókcéhek szervezését, s elrendelte, hogy a céhek csak ún. vidéki mestereket vehetnek fel, de kiváltságaikat fiókcéh alakítása céljából nem

⁶⁷ A főcéhekre vonatkozó általános megállapításokat Szádeczky idézett munkáján kívül a pesti céhlevelek erre vonatkozó adataiból szűrtem le. L. OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. jelzetnél idézett kiváltságleveleket.

⁶⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kovácsok—kerékgyártók 17., Kőművesek—kőfaragók 13., Mészárosok 18. art.

⁶⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Asztalosok 26. art.

⁷⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Tímárok 14., Kötélgyártók 5. art.

⁷¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Tímárok 19. art.

⁷² Főv. lvt. Pest. lvt. Int. a. a. 340., 363.

adhatják át.⁷³ Amint majd látni fogjuk, a kormányzat (1724-től kezdve elsősorban a helytartótanács) rendszeresen fellépett a fiókcéhek alakítása ellen. Mivel azonban a céhkiváltságok ezt a jogot a pesti céheknek megadták, a kormányzat még hosszú ideig nem tudott rendelkezéseinek érvényt szerezni.

A kiváltságlevelekben biztosított joguk alapján a pesti céhek a XVII. század végétől kezdve több mezővárosban alakítottak fiókcéheket. A kádárok 1696-ban Cegléden, 1714-ben Vácon, a lakatosok 1744-ben Nagykőrösön, a gombkötők 1718-ban Vácon, a kovácsok és kerékgyártók 1725-ben Vácon, az asztalosok 1742-ben Kecskeméten szerveztek fiókcéheket. Még a XIX. század elején is akadt néhány fiókcéhalakítás.⁷⁴ Érdekes, hogy mindez jórészt a kormányzat rendelkezéseinek ellenére történt.

Budával kapcsolatban említettük, hogy idegen céheknek Pesten is lehetett fiókcéheket alapítani. Arról, hogy Pesten fiókcéhek lettek volna, nincs tudomásunk. Arra azonban több adat van, hogy a pesti kézművesek nem pesti, hanem más városok céheihez, mégpedig budai, pozsonyi, bécsi, győri, céhekhez tartoztak. Ez természetesen csak olyan szakmák esetében fordult elő, amelyeknek Pesten nem volt céhük. A rézművesek pl. mind Pesten, mind Budán, már 1701-ben a pozsonyi céhbe voltak bekebelezve, amely egész Alsó-Magyarországra nézve (a Felvidék nyugati része és a töröktől visszafoglalt területek) a rézművesek főcéhének minősült. A szitakészítők (Pesten 1701-ben 1 volt) a bécsi céh tagjai voltak.⁷⁵ Pontos kimutatás arról, hogy milyen pesti kézművesmesterek tartoztak budai, pozsonyi és bécsi céhekhez, csak 1765-ből van. Ebből a kimutatásból az derül ki, hogy budai céhekhez 8 szakma, a pozsonyiakhoz 5 szakma, a bécsiekhez szintén 5 szakma mesterei tartoztak.⁷⁶ Budán és Pesten gyakran előfordult az, hogy egyes szakmáknak nem volt mind a két városban céhük, hanem a pestiek budai, a budaiak pesti céhbe voltak bekebelezve. Ez a jelenség tehát kölcsönös volt Buda és Pest között. Más a jelentősége a pozsonyi, illetve a bécsi céhekhez való tartozásnak. Említettük már azt, hogy Pesten épp a fejlettebb technikával rendelkező, finomabb iparágak mesterei rendelkeztek pozsonyi vagy bécsi céhtagsággal. Valószínű, hogy ezek a mesterek már mint a pozsonyi, illetve a bécsi céhek tagjai telepedtek le Pestre, s mivel saját mesteriségük Pesten nem volt céhes mesteriség, megmaradtak a régi céh tagjainak. Ha Pesten tehát fiókcéhek nem is voltak, ehhez hasonló formációk bizonyos szakmáknál itt is megtalálhatók. A fejlettebb technikájú szakmák esetében Pest éppúgy alárendelt helyzetbe került a pozsonyi és bécsi kézművesiparral szemben, mint ahogy más szakmánál a pestkörnyéki fiókcéhek a pesti főcéhekkel szemben. A főcéhek és fiókcéhek kialakulásával kapcsolatos, kétségtelenül monopolisztikus színezetű jelenség Pest iparfejlődésében részben pozitív, részben negatív jellegű volt. Kifejezte bizonyos szakmák esetében Pest iparának vezető szerepét a várost körülvevő országrész felett, ugyanakkor kidomborította azt is, hogy a város kézművesipara bizonyos tekintetben a pozsonyi és bécsi kézművesipar függvénye.

A főcéhekből és fiókcéhekből álló képződmények hasonlatosak azokhoz a céhszövetségekhez, amelyek a nyugati országokban a céheket érő gazdasági verseny miatt, a céhek érdekeinek közös védelmére alakultak. Ezek a szövetségek azonban az egyenrangúság, nem pedig a feudális jellegű függőség alapján jöttek létre.⁷⁷ Magyarországon is voltak az egyenjogúság alapján szövetezettek céhek. A szövetezésnek itt is érdekösség volt az alapja, bizonyos jogok megvédése, bizonyos visszaélések megszüntetése. Sokszor az ilyen céhszövetségek céhügyekben fellebbviteli bírósággént szerepeltek. Ehhez hasonló képződmény volt a több városra kiterjedő közös céh. Rendszerint olyan iparágban keletkezett, amelynél egy-egy városban a céh alakítására kevés mester akadt.⁷⁸ Arra vonatkozólag, hogy a pesti céhek a

⁷³ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 388.

⁷⁴ Szádeczky L. : i. m. II. 295—296.

⁷⁵ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 511., 533.

⁷⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18.

⁷⁷ Kulischer, J. : i. m. II. 144.

⁷⁸ Szádeczky L. : i. m. I. 185—187.

török uralom után ilyen céhszövetségeknek vagy közös céheknek tagjai lettek volna, nincsen adatunk.

A főcéhek és a fiókcéhek problémája a XVIII. század folyamán a céhrendszer ellenőrzésével, a kiváltságlevelek revíziójával kapcsolatban gyakran felmerült. A későbbiek során még visszatérünk erre a kérdésre.

A céhen kívüli ipar

Európában a XVI. századtól kezdve a céhek elzárkózottságának növekedésével és az iparágak állandó differenciálódásával kapcsolatban, bár az új iparágak egy része céhkiváltságokat szerzett magának, állandóan nőtt a céhen kívüli kézműves foglalkozások és a céhen kívüli mesterek száma. A XVII. és XVIII. században már többnyire az a helyzet, hogy a céhen kívüli kézművesipar túlsúlyban van a céhes iparral szemben. Bécsben pl. 1724-ben 7809 mester közül csak 2640, a mesterek kb. egyharmada tartozott céhekhez.⁷⁹ A németországi Majna melletti Frankfurtban a XVIII. század végén sem volt több 34 elismert céhnél, bár a céhek száma egyáltalán nem volt azonos az ipari foglalkozások számával, mert pl. a „Feuerhandwerker” főcéh 10 különféle fémműves szakmát fogott össze. Ezek mellett igen fontos és népes szakmák céhen kívüli „szabad mesterségek” maradtak, mint pl. a pálinkaégetők, csokoládékészítők, fésűsök, hangszerkészítők, szappanfőzők, gyertyamártók, tapétázók, festők, rubintciszolók, nyomdászok, rézmetszők stb.⁸⁰ A céhen kívüli kézművesiparban többféle kategóriát lehet találni. A szabad mesterségeken kívül ide tartoznak az önállóan dolgozó kiváltságotl mesterek (Freimeister), az udvari mesterek, a védett mesterek.⁸¹ A céhen kívüli iparosok zöme természetesen a kontárokból és a háziiparral foglalkozókból toborzódott.

Arról, hogy Pest városában a török uralom után, illetve a XVIII. század folyamán mennyi céhen kívüli iparos élt, kimutatásaink nincsenek. Némi felvilágosítást kaphatunk azonban az 1715. és 1720. évi összeírás adataiból. Az összeírás szerint Pesten 1715-ben 38 ipari foglalkozás volt.⁸² A céhek száma viszont 1720-ban összesen csak 16 volt. Figyelembe véve azt, hogy egy-egy céh Pesten is több ipari foglalkozást fogott össze (pl. kőművesek és kőfaragók; kovácsok és kerékgyártók; lakatosok, órákészítők és puskaművesek), 1720-ban az ipari foglalkozásoknak kb. fele tartozott a céhkiváltságokkal rendelkező szakmák közé. A többire vonatkozólag egyelőre más támpontunk, mint a már említett 1765. évi kimutatás a város ipari szakmáiról, nincsen. E kimutatás a város ipari szakmáit három csoportra osztja: a céhkiváltságokkal rendelkező, a céhkiváltságokkal nem rendelkező, de más városok céheihez tartozó, végül kiváltságokkal nem rendelkező és céhhez nem tartozó szakmákra. Valószínű, hogy ez a csoportosítás az 1720. esztendőre is vonatkoztatható, tehát a 38 szakma közül kb. a fele más városok céheihez tartozó szakma, illetve céhhez nem tartozó és kiváltságokkal egyáltalán nem rendelkező szakma lehetett. Most az a kérdés, hogy ezeket az ipari foglalkozásokat mennyiben tekinthetjük céhen kívüli szakmáknak. A más városok céheibe bekebelezett mestereket nyilván nem tekinthetjük céhen kívülieknek, legfeljebb nem pesti céhekhez tartozóknak. A kiváltságokkal nem rendelkező és semmilyen céhhez nem tartozó szakmák ezzel szemben valóban céhen kívüliek voltak. Kontároknak azonban lényegében ezeket sem lehetett minősíteni. Részben azért nem, mert az utóbbiak is a város által polgárnak felvett, a hatóság által elismert, tanult kézművesmesterek voltak. Céhekbe talán azért nem tömörültek, mert egy céh megalakításához legalább 3 mester kellett, s a legtöbb ilyen szakmánál a mesterek száma még a 3-at sem érte el. Az 1765. évi kimutatás szerint kiváltságokkal egyáltalán nem rendelkező és semmilyen céhhez sem tartozó szakmák Pesten a következők voltak: szobrászok 4, kútásók 2, aranyhímzők 2, könyvkötők 2, fodrászok és parókakészítők 2, aranyhuzal-készítők 1, magyar szíjgyártók és csiszárok 8, paszományké-

⁷⁹ Kulischer, J.: i. m. II. 141.

⁸⁰ Hausherr, H.: i. m. 152—53.

⁸¹ Kulischer, J.: i. m. II. 141.

⁸² Acsády I.: i. m. 258—61.

szítók 1, magyar szablyakészítők 2, festők és aranyozók 6, nyomdászok 1, cukorkakészítők 1, harangöntők 1, csipkekészítők 2 mesterrel. A 65 városi szakma közül összesen 14 volt a céhen kívüli szakma.⁸³ Ezek közül is több szakma felsőbb rendeletre 1765 után céhkíváltságokkal látta el magát.

A kontárok jelenlétéről a XVIII. század első felében csak néhány utalás, továbbá a céheknek ellenük benyújtott panaszai, az ellenük hozott szabályok nyújtanak tudósítást. Maguk az összeírások nem adnak számot róluk, hiszen akkor a céhen kívüli iparúzés hivatalosan be nem vallható tevékenység volt. A kontárok általában nemeseknél, szerzeteseknél dolgozhattak a megrendelő házi szükségletére. A céhek beadványaikban többször panaszkodnak — inkább az 1750-es, 1760-as években — a pesti katonai rokkantak házában tevékenykedő kontárok ellen, rendszerint olyan alkalommal, amikor új mester felvételét igyekeztek ezzel megakadályozni. A német szabók állítása szerint 1757-ben az invalidus házban 16 kontár szabó dolgozott, s ezek ellen a céh semmit sem tudott tenni. A német szabó céheknek ugyanekkor csak 17 mestere volt. A vargák 1764-ben meg éppen több mint 300 kontárról tesznek említést, holott a vargamesterek száma ugyanekkor csak 20-at tett ki. A puska-művesek 1769-ben a katonai puskaművesek olcsó munkáját hozzák fel, amikor egy mesterfelvétellel kapcsolatban nehéz sorsukat bizonygatják.⁸⁴ A rokkantak házában tehát esetleg más szakmában is számos katonai kontáriparos dolgozhatott, s ezek valószínűleg nemcsak a hadsereg részére készítettek különféle cikkeket. Egy 1776. évi jelentés szerint a pesti rokkantak házában egy különálló posztó- és pokróckészítő fabrika is működött. A fabrikában dolgozó iparosok száma nem ismeretes.⁸⁵ A céhen kívüli ipar a pesti rokkantak házában — amint tudjuk — a merkantilista iparosító politika egyik Európa-szerte alkalmazott jellegzetes módszerének köszönheti létét, amely a katonaságnál, az árvaházakban, dologházakban iparosok képzését tűzte ki célul. Ez a részben már manufaktúra jellegű, a kapitalista vonásokat magán viselő ipar — amint a fenti adatokból is látható — az egyes pesti kézműves szakmáknak komoly versenyt okozott.

A katonai rokkantak házában található iparon kívül a pesti céhes ipart az 1780-as évekig említésre méltó céhen kívüli ipar nem zavarta. Egészen jelentéktelen volt az újszerű, a kapitalista vonásokat magán hordó ipar versenye. A „Verleger”-ek által létrehozott, elsősorban a kontárokon és a háziiparon alapuló tőkés kooperációk Pesten, a háziipar újszólván majdnem teljes hiánya s a kontárok kis száma, a kereskedelmi tőke gyengesége miatt, nem alakultak ki. A manufaktúra is egészen kivételnek számított. A rokkantak házában működő posztó- és pokróckészítő fabrika mellett — amely állami manufaktúra volt — az első komoly manufaktúra, a Valero-féle selyemgyártó üzem csak 1776-ban jött létre.⁸⁶ A piac igényeinek kielégítése Pesten tehát majdnem kizárólag a céhes iparra hárult, s amennyiben azt kielégíteni nem tudta, a kereskedelemnek kellett azt árucikkek behozatalával pótolnia.

Törekvések a céhes ipari termelés javítására és a céhvisszaélések kiküszöbölésére

A XVII és XVIII. század fordulóján Magyarországon közismert tény volt, hogy a céhes ipar még a mindennapi közvetlen szükségleteket ellátó iparágakban, mint pl. a sütő-, a hús-, a malomiparban sem tudja az igényeket megfelelően kielégíteni. A lakosság, a katonaság ellátása érdekében a céhek termelésén mennyiségi és minőségi szempontból is javítani kellett. Az ipar fejletlenségének, a céhes termelés elégtelenségének az okai jórészt a céhrendszer visszaéléseiben, a monopolisztikus céhkíváltságokban gyökereztek. A XVII. század végén kibocsátott pesti céhkíváltságlevelek — amint láttuk — még a céhes előjogokat mereven védelmező céhrendszert szentesítették. A szatmári béke után azonban több oldalról is

⁸³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18.

⁸⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 8., 33., 70.

⁸⁵ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 5245.

⁸⁶ Nagy I.: A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán. TBM XIV. (1961) 294., 296.

támadás indult a céhek ellen. Az 1730-as évekig elsősorban a nemesi országgyűlések több alkalommal is törvénybe iktatott, a céhviszsaélések megszüntetését sürgető határozatai érdemelnék figyelmet. Az 1715. évi országgyűlés 79. cikkelye az árukat, illetőleg az ország törvényeire nézve hátrányos szabályokat alkotó, a cikkek árát túl magasra szabó, az alacsonyabb árakon eladókat megbírságoló, a megyei árszabással szembeszegülő, az új tagokat csak nagy felvételi összeg ellenében felvevő céhek megrendszabályozását határozta el. Elrendelte, hogy a céhekbe a kézműveseket mérsékeltebb felvételi díjak mellett, szükség esetén hatósági kényszerrel kell felvenni és a törvényekkel ellenkező összes céhszabályokat, céh kiváltságokat el kell törölni. Kimondotta továbbá, hogy csak a király által kibocsátott céh kiváltságok maradnak érvényben.

A nemesség e szabályozásokkal részben saját érdekeit védte, a földbirtokos réteg ellátását akarta megkönnyíteni. Ezt a célt szolgálta pl. az 1723. évi országgyűlés 74. cikkelye is, amely a céheknek megtiltotta, hogy az urak cselédei ellen, akik a szabad királyi városokban vagy királyi mezővárosokban a kézművességet csak uraik magán szükségletének fedezésére gyakorolják, bármiképp fellépjenek. (Ezek azok a kontárok voltak, akikről az eddigiekben már többször említést tettünk.) Az 1729. évi 10. cikkely szintén elsősorban a nemesség érdekvédelme céljából tiltotta meg a fiókcéhek alakítását, ugyanis a főcéheknek a fiókcéhek feletti jogköre beavatkozást jelentett a földesúri joghatóságba. A nemesi érdekek védelme mellett az országgyűlési határozatokon észrevehető néhány merkantilista színezetű vonás is, amelyek valószínűleg uralkodói intenció alapján kerültek a határozatokba. Ezek közé tartozott a „közjó” szolgálata, a közönség ellátásának a megkönnyítése, de főleg annak a hangoztatása, hogy az uralkodó tetszése szerint belenyúlhat a céhek életébe, mert egyedül az uralkodónak van joga a céh kiváltságok kibocsátására, megváltoztatására és megszüntetésére.

Ezek az országgyűlési határozatok hosszabb időre több vonatkozásban hasznos útmutatásul szolgáltak a céhekkel kapcsolatos állami politikának. Gyakorlati megvalósításukról azonban csak egy központi kormány szerv, a helytartótanács felállítása után (1724-től kezdve) lehetett szó. A helytartótanács felállítása előtt a céhek ügyeit gyakorlatilag a helyi hatóságok, a megyék és a városok intézték, amelyek rendszerint csak helyi szempontokat vettek figyelembe, s nem voltak alkalmasak a céheknél tapasztalható visszasságok megszüntetésére.

A helyi hatóságok, Pest esetében 1709-ig a budai kamarai adminisztráció, 1709 után a városi tanács és az árlimitáció révén a megye is, szintén erélyesen felléptek bizonyos céhviszsaélésekkel szemben. Az ellenőrzés azonban többnyire csak az élelmezési iparágakra, a liszt-, kenyér-, húsellátásra, ezenkívül legfeljebb a szappan- és gyertyakészítésre terjedt ki, célja elsősorban a katonaság és a polgárság olcsó ellátásának biztosítása volt. A budai kamarai adminisztráció és a városi tanács rendszeresen, úgyszólván évenként szabályozta a kenyér súlyát, minőségét és árát, a hús és a hal árát, utasította a molnárokat, hogy jó minőségű lisztet öröljenek. A hús minőségének ellenőrzésére pl. 1717-ben húsbiztosokat neveztek ki, s amikor a mészárosok tiltakoztak a húsvizsgálati díjak ellen, a városi tanács megígérte, hogy ha jó húst mérnek, akkor a húsvizsgálatot felfüggeszti.⁸⁷ Az 1698-ban szervezett budai subdelegata commissio, a katonaság ellátását polgári részről intéző tartományi biztosság elődje, szintén elsősorban a pékeket, mészárosokat és a molnárokat igyekezett megrendszabályozni.⁸⁸ Az élelmezési cikkek minőségének és árának ellenőrzésén kívül a helyi hatóságok a céhek ügyeibe csak akkor avatkoztak, ha a céhek vizsályaikat kellett elsimítani, a céhek panaszait vagy a céhek ellen benyújtott panaszokat kellett elintézni. Ilyen esetekben a városi tanács rendszerint a céhes előjogokat biztosító céh kiváltságlevelek alapján járt el, s ezzel nem a visszaélések ellen foglalt állást, hanem épp a céhes előjogokat védelmezte. Az elavult céhrendszer reformjára, a céh visszasságok megszüntetésére vonatkozólag egyébként a pesti

⁸⁷ Gyömrői S.: i. m. I. 147. — A pékekre Föv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 136. — A húsvizsgálatra Föv. lvt. Pesti tanácsi jkv. 5. köt. 2—4. 1717. jan. 11, 15. — A molnárokra Pesti tan. jkv. 5. köt. 168. 1718. jún. 28.

⁸⁸ Nagy I.: Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. TBM XI. (1956) 56.

városi tanácsnak semmilyen nagyobb vonalú vagy átfogóbb jellegű elképzelése, javaslata nem volt, sőt amikor a céhrendszer reformja az állami kormányzat kezdeményezése folytán napirendre került, épp a céhek befolyása alatt álló városi tanács lett a céhmonopólium, a céhes előjogok egyik legmakacsabb védelmezője.

A céhrendszer reformja, a céhviSSzaélések megszüntetése tehát országgyűlési határozatok meghozatalával, a helyi hatóságok közreműködésével megoldható nem volt. Ezt a munkát, mint a legtöbb európai országban, Magyarországon is a központi állami kormányzat végezte el a fejedelmi abszolutizmus iparpolitikájának, a merkantilizmusnak elvei alapján. Ezt a feladatot Magyarországon az 1724-ben felállított központi kormánysszéknek, a helytartótanácsnak kellett ellátnia.

A merkantilista iparpolitika és a céhrendszer állami ellenőrzése

A merkantilizmus gazdasági politikájának célja az állam gazdasági egységének megteremtése volt, ennek érdekében az ipar és a kereskedelem lokális jellegű törekvéseit elnyomta, az ipart és kereskedelmet állami szempontból igyekezett szabályozni.⁸⁹ Az ipari termelésnél általában azt igyekezett elérni, hogy a belső piac igényeit a hazai ipar elégítse ki, sőt ezen túlmenően kivitelre is termeljen, hogy az iparcikkék kivitele a behozatal fölé emelkedjék s ennek következtében az ország külkereskedelmi mérlege aktívává váljék. A szélesebb belső piacra és a külkereskedelemre termelő ipar kifejlesztésére a céhes kézművesipar nemigen volt alkalmas, ezért szorgalmazták a legtöbb országban a háziipar fejlesztését, majd rendszerint a kereskedők által létrehozott egyszerű tőkés kooperációk rendszerének (Verlags-system) a kiterjesztését, sőt tőkés jellegű üzemek, manufaktúrák létesítését. A céhes ipar szerepét azonban elhanyagolni mégsem lehetett, hiszen az ipari termelés még a legtöbb európai országban céhes alapokon nyugodott, a közellátásnál nélkülözhetetlen volt, s ezenkívül a fejlett, differenciált kézművesipar a tőkés jellegű ipar kialakításánál is igen fontos szerepet vitt. A modern abszolút állam e miatt, bár tisztában volt a céhes ipari termelés elmaradt voltával, nem a céhrendszer eltörlésére, hanem csak megjavítására, az új gazdasági elvekhez való alkalmazására törekedett. Ezzel nem egy esetben késleltette a céhrendszernek, mint elavult ipari szervezetnek a felbomlását.⁹⁰

A céhrendszernek a modernebb gazdasági elvekhez való alkalmazása céljából az állam minden európai országban kiterjesztette hatalmát a céhek fölé, a céhek autonómiáját erősen megnyirbálta. A céhek állami ellenőrzése különösen Poroszországban volt erős, I. Frigyes Vilmos pl. arra kényszerítette a céheket, hogy elzárkózottságukat adják fel, a mesterfelvételt könnyítsék meg, általában az ipar fejlődését gátló céhviSSzaéléseket szüntessék meg. A német birodalom államaival 1737-ben pl. sikerült elfogadtatnia, hogy a makacs elzárkózottságukhoz és viSSzaéléseikhez ragaszkodó céheket a birodalomban bárhol fel lehessen oszlatni. Majd Poroszországban az összes addigi céhkiváltságleveleket, amelyek a céhek viSSzaéléseinek ott is legfőbb forrásai voltak, érvénytelennek nyilvánította, s helyettük az állami iparpolitika céljaihoz alkalmazott új szabványprivilegiumokat (Generalprivilegien) bocsátott ki.⁹¹

Ausztriában (az osztrák örökös tartományokban) a XVIII. század első felében a központi kormányzat szintén hozzákezdett az elavult céhrendszer megreformálásához. A céhviSSzaenyzok itt sem feleltek meg az ipar fejlesztésével kapcsolatos elképzeléseknek, a céhek a helyi piac uralmával, a mesterek zárt létszámával, az árak rögzítésével itt is akadályozták az ipar fejlődését. Az 1731–32. évi céhügyi reform (céhügyi pátensek) az állami ellenőrzés és szabályozás érdekében a céheket a tartományi kormányzat alá helyezte, s általában a céheknél megtiltotta mindazt, ami önállóságukat fenntartotta és az állami ellenőrzésnek akadálya volt. Tilos volt céhgyűlés tartása a felettes hatóság tudta nélkül, olyan céhartikuluszok vagy szo-

⁸⁹ *Kulischer, J.*: i. m. II. 107., 144.

⁹⁰ *Hausherr, H.*: i. m. 155–157.

⁹¹ *Hausherr, H.*: i. m. 157–58.

kások megtartása, amelyeket felsőbb hatóság nem hagyott jóvá. Megtiltották a céhek levelezését külföldi céhekkel, belföldi mesterek bekebelezését külföldi céhekbe, fiókcéheknek főcéhek alá való rendelését. A céhviták eldöntésének jogát elvették a céhektől, csak apróbb ügyekben intézkedhettek önállóan. A jobb ellenőrzés céljából a céhügyi pátensek előírták, hogy céhládák csak nagyobb helységekben lehetnek és a falusi mestereknek ezekbe kell felvételniök magukat. A céheknek továbbá megtiltották, hogy önkényesen szabják meg a mesterek és legények létszámát.⁹² Az 1731—32. évi céhügyi pátensek végrehajtása sok kívánivalót hagyott hátra, mivel a visszaélések és szokások mélyen gyökereztek a céhek életében. A bécsi kormányzat csak a szudéta tartományokban hajtott végre az 1731—32. évi pátensekkel összhangban levő céhlevél-reviziót.⁹³

Magyarországon a céhek állami ellenőrzésének a munkája — amint említettük — az 1724-ben felállított helytartótanács hatáskörébe került. A céhek visszaéléseinek megszüntetését, a céh kiváltságoknak az uralkodó által való ellenőrzését — amint ezt láttuk — maguk az országgyűlési határozatok is előírták. A helytartótanács ebben a munkájában részben s főleg az ellenőrzés kezdetén, az országgyűlési határozatokra támaszkodott. A későbbiek folyamán azonban céhpolitikájában mindinkább megfigyelhetők azok az elvek és szempontok, amelyek az abszolút állam merkantilista gazdasági politikáját jellemezték, s amelyek nem a rendi, hanem a központi uralkodói hatalomtól indultak ki. A helytartótanácsnál, mint királyi hatóságnál, a közös uralkodó révén természetesen főleg az osztrák központi hatóságok céhpolitikájának a hatása érvényesült.⁹⁴ Ez természetesen nem azt jelentette, hogy Magyarországon az örökös tartományokra szabott elképzeléseket akarták végrehajtani. Ez már azért sem történt meg, mivel a bécsi kormány gazdasági politikája a XVIII. század folyamán más volt az osztrák örökös tartományok és más Magyarország esetében. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a különbség nem olyan éles a céhes iparral kapcsolatos gazdasági politikában, mint a kapitalista jellegű ipar fejlesztésénél.

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogyan folyt le és milyen eredményeket hozott a helytartótanács céhpolitikája Pest város viszonylatában és ez milyen hatást gyakorolt a város ipari fejlődésére.

A céh kiváltság levelek revíziója III. Károly és Mária Terézia alatt

A helytartótanácsnak a céhekkel kapcsolatos hatásköre főképp azon az elven nyugodott, hogy a céh kiváltságok kiadása, megváltoztatása, visszavonása, a céhszabályok jóváhagyása egyedül királyi jog. A helytartótanács mint királyi hatóság az uralkodó nevében gyakorolta ezt a jogot. Európa minden országában, ahol a felvilágosodott abszolutizmus tért hódított, általában ez volt a céhek állami ellenőrzésének közjogi indokolása. Magyar viszonylatban — amint láttuk — ezt az álláspontot országgyűlési törvénycikk is alátámasztotta.

Részben ebből a közjogi álláspontból következett az a gyakorlati módszer is, hogy a legtöbb országban többnyire a céhalkotmány, a céh kiváltságok megváltoztatását tartották a céhreform legmegfelelőbb eszközének. A helytartótanács is ezt a gyakorlatot követte, s a céhlevelek ellenőrzése kapcsán alakult ki fokozatosan a céhekkel kapcsolatos politikája is. Az uralkodó lassan teljesen a helytartótanácsra bízta a céhügyek intézését és általában a helytartótanács javaslatait el is fogadta.

A helytartótanács a céhrendszer hibáinak kiküszöbölésével kapcsolatos elgondolásait először csak az újonnan kiadott céhleveleknél érvényesítette. Új kiváltságlevél kérése esetében a kiváltságlevél-tervezet először a magyar kancelláriához került, ugyanis a céh kiváltságleveleket a magyar kancellária adta ki. A tervezetet a kancellária véleményezés végett a helytartótanács-

⁹² Pribram, K.: Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik. I. Leipzig, 1907. 8—12.

⁹³ Pribram, K.: i. m. I. 12.

⁹⁴ Vö. Ember Gy.: A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Budapest, 1933. 67.

nak küldte el.⁹⁵ Azok a kézművesek, akiknek egyáltalán nem volt céh kiváltságlevelük, illet ézentúl csak a királytól kérhettek. Ezenkívül már elég korán, 1726-ban királyi rendelet jelent meg arra vonatkozólag is, hogy azok a céhek, amelyeknek nem királyi, hanem földesúri, városi vagy egyéb hatóságoktól származó céhleveleik vannak, ezek helyébe királyi kiváltságleveléket szerezzenek maguknak. A királyi rendelet ezt érdekes módon azzal indokolta, hogy a céhek számos helyen nem tesznek eleget vallásos kötelezettségeiknek.⁹⁶ A kancelláriához került tervezetek természetesen még a régi rendszer szerint, többnyire más kiváltságlevelék alapján készültek, és rengeteg céh visszaélést, kilengést tartalmaztak. Egy-egy ilyen konkrét eset adott újabb és újabb indítékot általános jellegű intézkedések megtételére, mint pl. a lőcsei tükészítők céhlevel-tervezetének revíziója 1730-ban. Ebben a céhlevel-tervezetben talált igen sok, a közre nézve káros céh visszaélés alapján rendelte el a helytartótanács, hogy a megyék és városok összes céh kiváltságleveléiket hozzá ellenőrzés végett terjesszék fel.⁹⁷ Pest városa a céh kiváltságlevelék másolatait 1731. január 2-án küldte meg a helytartótanácsnak.⁹⁸ Az ellenőrzés szükségessége az összes céh kiváltságok, még a régebbi királyi kiváltságlevelékek kapcsolatban is, tehát már 1730-ban felmerült.

Egyelőre azonban a helytartótanács — amint említettük — csak az új kiváltságlevelék kiadásánál érvényesítette az állami ellenőrzés szempontjait, a király által kibocsátott régebbi céhlevelekkel csak később foglalkozott. Így volt ez Pest esetében is, ahol a török uralom után kibocsátott kiváltságlevelék mind királyi kiváltságlevelék voltak, ezért a helytartótanács egyelőre csak az új kiváltsággérelmeket ellenőrizte. Erre alkalom a fazekasok 1730. és a magyar kalaposok 1737. évi céhalakításával és kiváltsággérelmével kapcsolatban adódott.

A fazekasok 1730-ban felterjesztett kiváltságlevel-tervezete, mint a legtöbb ilyen tervezet, a régi rendszer szellemében készült. A tervezet egyes artikulusaira adott helytartótanácsi véleményekből élénk rajzolódna a céhrendszer szabályozásának új szempontjai. Ezek a szempontok a következők voltak:

A céhlevel-tervezetben a helytartótanács először is azt kifogásolta, hogy a pesti fazekasok főcéhhé akarnak alakulni, s hatáskörüket az egész volt újszerzeményi területekre ki akarják terjeszteni. A helytartótanács véleménye szerint a főcéh káros intézmény, beavatkozást jelent a földesúri joghatóság alatt levő szolgák (kontárok) ügyeibe, költséges és fárasztó a vidéki céhmesterek számára, káros magának a közönségnek is. A céh hatásköre Pest város határain túl nem terjedhet. A helytartótanács tehát — eltérően a régebbi pesti céhlevelektől — a nemesi érdekek védelme céljából, a főcéheknek az ipar fejlődését akadályozó szerepe miatt és a céh területi monopóliumának letörése végett a főcéh rendszerrel szemben foglalt állást. Ez jellegzetesen merkantilista színezetű szabályozás volt. Ausztriában — amint láttuk — az 1731–32. évi pátensek szintén megtiltották a főcéhek és fiókcéhek szervezését.

A céh hatósági ellenőrzésének biztosítása céljából a helytartótanács leszögezte, hogy céhviszályok esetében a céh után a városi tanács s végül a helytartótanács legyen illetékes. Ez az intézkedés a céhek önállóságának csökkentését célozta.

Állást foglalt a helytartótanács az ellen is, hogy a tervezet a mesterek számát 3-ban limitálta. Véleménye szerint a mesterek számát a szükség szerint kell megállapítani és ebben a városi tanács dönthet. Hasonló volt a helytartótanács véleménye a legények számának limitálásánál (a tervezet mesterenként csak két legényt engedélyezett), itt hozzátette, hogy szakképzett mester több legényt is tarthat, mert ez jó hatással van az ipar fejlődésére. Ez az intézkedés az ipar fejlődése érdekében — amint tudjuk — a merkantilista céhpolitikánál általános volt.

Hasonlóan jellegzetes és a korszerű felfogással megegyező a helytartótanács véleménye a felvételi díjak és költségek csökkentéséről. A helytartótanács azt javasolta, hogy a mesterfelvételnél a mestertaksát 5 Ft-ról 3 Ft-ra, a céhnek fizetendő díjat 25 Ft-ról 18-ra és a

⁹⁵ *Ember Gy.* : i. m. 69—70., 67—68.

⁹⁶ OL. Htt. *Benigna mand.* 1726. ápr. 15.

⁹⁷ OL. Htt. *Prot. cons.* 1730. okt. 24. 395—96.

⁹⁸ OL. Htt. *Acta mech. Civ. Pest.* No. 1.

beírásért fizetendőt 1,5 Ft-ról 1 Ft-ra csökkentésük. A mesterlakoma költségei a helytartótanács véleménye szerint 5–6 Ft-nál többre nem rughatnak.

Ezzel szemben a helytartótanács hozzájárult ahhoz, hogy a mesterek fiai, vejei és a mesterözvegyet feleségül vevő legények a mesterfelvételnél bizonyos kedvezményeket élvezzenek, azaz mentesüljenek a mesterév teljesítése alól és csak fél felvételi taksát fizessenek. Egyéb kedvezményekről a javaslatban nem esett szó.

Erősen kifogásolja a javaslat a tervezetnek a vásári monopóliummal kapcsolatos kitételeit. Károsnak minősíti és a tervezetből törölnönek véli a céh áruvizsgálati, áruekobbzási és vizsgálati taksa (látópénz) szedésére vonatkozó jogát. Kimondja, hogy az országos vásárok megkülönböztetés nélkül nyitva vannak a céhes és a nem céhes kézművesek számára. A vásárokon tehát a kontárok is szabadon árulhatnak. Ez a szabályozás a kereskedelem szabaddá tételét és a forgalom növekedését igyekezett előmozdítani, szintén jellegzetesen merkantilista szellemű intézkedés volt. A kiváltságlevél-tervezet a mesterlegények munkabérééről is szólt. A helytartótanács jellegzetes módon a „közjó”, a vásárló közönség szempontjából sokallta e legényeknek megállapított bért, s annak mérséklésére tett javaslatot, mivel a magas bérek az áruk megdrágítják.⁹⁹

A pesti fazekasok céhlevél-tervezetének ellenőrzésénél tehát jól láthatók azok a lényegesebb irányelvek, amelyeket a helytartótanács a céhrendszer megreformálásánál többé-kevésbé alkalmazott. Épp ezért foglalkoztunk részletesebben ezzel az aránylag korán, 1730-ban végrehajtott revíziójával. A későbbi céhlevél ellenőrzések jórészt ezeket a szempontokat ismételték meg, bár tartalmaztak egynéhány újabb szempontot is. A pesti magyar kalaposok 1737-ben kiadott kiváltságlevelének ellenőrzésénél pl. a különféle büntetéspénzek mérséklése, a köszöntést elmulasztó legényekre kiszabott megszégyenítő eljárás törlése érdemel figyelmet. A helytartótanács törölte a tervezetből azt a pontot is, amely a nem katolikus vallású nőt feleségül vevő kézművest mester- és polgárjogának elvételével akarta sújtani.¹⁰⁰

A helytartótanács csak 1740 után kerített sort Pest viszonylatában arra, hogy a régi kiváltságleveleket is ellenőrizze, s a régieket újakkal cseréltesse ki. Ez azonban nem rendszeresen, hanem csak alkalomszerűen folyt. A kiváltságlevelek kicserélésénél a helytartótanács ugyanazokat az elveket érvényesítette, mint az újak kiadásánál. A pesti szappanfőzők 1696-ban kiadott királyi kiváltságlevelét 1741-ben revideálta. (Az új kiváltságlevelet 1744-ben adták ki.) A revízió többek között a mesterek felvételi taksájának 60 Ft-ról 30 Ft-ra való csökkentését, a kontároktól a vásárokon szedendő büntetéspénz (Hänslgeld) eltörlését és a főcéh rangjának elvételét eredményezte.¹⁰¹

A molnárok 1719-ben kiadott kiváltságlevelének az ellenőrzésére 1752-ben került sor. (A céhlevelet 1753-ban adta ki a magyar kancellária.) A helytartótanácsi javaslat kifogásolta az artikulusokban szereplő különféle magas büntetéspénzeket, amelyeket az egyházi körmenetekről hiányzóknak kellett volna fizetni, vagy amelyekkel az örletőket egyik malomtól a másikhoz elcsaló legényt vagy inast akarták sújtani. Nem járult hozzá, hogy a céh főcéh maradjon, csökkentette a mestertaksát, a mesterlakoma díját (30, illetve 10 Ft-ra); 30 Ft-ról 10 Ft-ra szállította le a malomtulajdonosok által a céhnek fizetett „taxa inscriptionalis”-t, továbbá 9 Ft-ra az új malomkaró vizsgálatáért (hajómalmoknál) megállapított díjat. Nem engedélyezte a malmok számának a korlátozását. Szabályozta a külső, illetve a vidéki mester viszonyát a céhhez, továbbá a mesterek fiainak, vejeinek, a mesterözvegyet elvevő legényeknek kedvezményeit. A külső mesternek csak fél remeket kellett teljesítenie és csak fél mester-taksát fizetnie. A mesterek fiai, vői a remeklésnél semmilyen kedvezményt nem kaphattak.¹⁰²

A pesti csizmadiák kiváltságlevelének 1761. évi revíziója tipikus eset arra, amikor a helytartótanács konkrét visszaéléssel kapcsolatban figyelt fel a régi kiváltságok elavult voltára. A helytartótanács ugyanis megtudta, hogy a pesti csizmadia céh mint főcéh még az 1730-as

⁹⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 2. — Magy. Kanc. Lib. Reg. 36. k. 412.

¹⁰⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 3. — Magy. Kanc. Lib. Reg. 37. k. 626.

¹⁰¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 4.

¹⁰² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 6. — Magy. Kanc. Lib. Reg. 43. k. 38.

években a bajai és az aradi csizmadiáknak adta át kiváltságlevelét és így két fiókcéhet alakított. Emiatt 1761-ben elrendelte, hogy a pestiek 1699. évi céhkiváltságlevelét be kell vonni és helyette újat kell kiadni. A felküldött tervezet a helytartótanács a már ismert megjegyzéseket fűzte. A megjegyzések közül kiemelhető az, amely olcsó és könnyen eladható remekdarab feladását írja elő, továbbá az, amely megtiltja a céhnek, hogy főcéh legyen és fiókcéheket alakítson, de hozzájárul ahhoz, hogy a környékről vidéki mestereket vegyen fel. A céhlevelet a kancellária egyébként 1763-ban adta ki.¹⁰³

A helytartótanács 1761-ig, amikor a céhlevelek revíziójánál újabb jelentős reformokat vezettek be, összesen e három régi pesti céhlevelet revideálta, egyébként a tervezetet csak új kiváltságlevelék kibocsátása esetén ellenőrizte. A fazekasokon és a magyar kalaposokon kívül 1730-tól 1761-ig a következő pesti kézművességek szereztek meg kiváltságaikat: magyar sebészek 1745-ben, német gombkötők 1754-ben, késgyártók 1754-ben, üvegesek 1757-ben, aranyművesek, magyar gombkötők 1760-ban. A céhalakításokkal kapcsolatban megjegyezhető, hogy a pesti magyar sebészek 1745-ig a győri magyar sebész céh tagjai voltak, de a pesti német sebész céh is ellenőrizte őket. A pesti késgyártók céhe 1754-ben a pozsonyi céhből vált ki, s kivételesen a főcéh rangját is megkapta. A pozsonyi késgyártó céh volt ugyanis 1754-ig Magyarország egyetlen késgyártó céhe, amely mint főcéh Magyarország egész területére kiterjesztette hatáskörét. Amikor 1754-ben Pesten a második késgyártó céh megalakult és szintén főcéhhé lett, Magyarország területét megosztotta a pozsonyi céhvel. A pozsonyi főcéh alá tartozott a Duna két oldala Pozsonytól kiindulva egészen Esztergomig, a pestihez pedig a Duna két oldalára eső terület, Váctól lefelé és hozzá még a Tiszavidék is.¹⁰⁴ Fejletlen iparágak esetén tehát még akkor is lehetett főcéheket alakítani, amikor az állami tendencia főcéhellenes volt. Ez is azt bizonyítja, hogy a főcéhnek csak az ipar fejletlen állapotában volt létjogosultsága.

Az előbb említett céhalakításoknál a benyújtott céhlevél-tervezetekhez a helytartótanács a már ismert megjegyzéseket fűzte. Érdekességként meg lehet említeni, hogy a német gombkötőknél a tervezet 100 Ft-os mesterdíját a helytartótanács 30 Ft-ra csökkentette. Mérsékelté továbbá a tanulási időt 5-ről 3 évre, a vándorlást 6-ról 3–4 évre és a mesterfelvétel előtti helybendolgozást (mesterév) 4-ről 1 évre. A gombkötők még a meglévő mesterlétszámot is sokallták, és ennek csökkentését kérték. A helytartótanács azonban azzal érvelve, hogy a mesterlétszám korlátozása drágaságot okoz és törvényellenes, ehhez nem járult hozzá.¹⁰⁵

Összegezve röviden az 1724–1761-ig lefolyt céhkiváltságlevelé ellenőrzések főbb tapasztalatait, általában azt lehet megállapítani, hogy ezek kapcsán a helytartótanács növelte a céhek hatósági ellenőrzését. Általában fellépett a főcéhek ellen, leszállította a különféle felvételi díjakat, a különféle büntetéspénzeket, nem engedte meg a mesterek, legények, inasok létszámának a céhek általi korlátozását, mérsékelt a felvételnél a rokonai kapcsolatokból eredő kedvezményeket, megszüntette a céhek bizonyos előjogait a vásárokon (áruvizsgálat, büntetés, díjak szedése), a kontárokknak és másoknak a vásárokon szabad eladást engedélyezett, enyhítette a remeklés terheit, több céhlevélben a fiókcéhek felállítása helyett vidéki mesterek felvételét rendelte el, egy-két esetben csökkentette az inasok tanulási idejét, a legények vándorlási idejét és a mesteréveket. Az 1724-ig kibocsátott pesti céhkiváltságlevelékhez képest mindez jelentős előrehaladást jelentett a céhmonopólium gyengítése és a céhviisszaélések kiküszöbölése terén. Persze a céhlevelek revíziója az említett iparágaknál a visszaéléseknek csak egy részét szüntette meg, nem egy esetben csak félmunkát végzett. Pl. a mesterek fiainál és vejeinél meghagyta azt a kedvezményt, hogy csak fél mestertaksát fizessenek, bár a remekléssel, vándorlással kapcsolatos kedvezményeket megvonta tőlük. A mesterek és legények számának a korlátozását is csak annyiban oldotta fel, hogy ezentúl a mesterek számának megállapítását a városi tanácsra bízta. A városi tanácsnak a szükséglethez mérten

¹⁰³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 13.

¹⁰⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. magyar sebészek No. 5., német gombkötők No. 7., késgyártók No. 8., üvegesek No. 9., aranyművesek No. 11., magyar gombkötők No. 10.

¹⁰⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 10.

kellett ebben döntenie. A korlátozásnak ez csak enyhébb formája volt és nem vonta maga után a mesterzárlat teljes feloldását. A céhek — amint majd látni fogjuk — arra hivatkozva, hogy a városban elegendő a mesterek száma, ezzel nagymértékben vissza is éltek. A céhek előjogait az iparcikkek eladása terén csak a vásárokon csökkentette, egyébként nem. Nem foglalkozott a revízió a nyersanyag biztosításával, a nyersanyag szétosztásával, a munkaerő arányos elosztásával kapcsolatos céhes előjogokkal, ezeknél a régi állapotok maradtak meg. Úgyszintén nem nyúlt a céhmonopólium védelmének a helybeli egyéb céhekkel, vidéki azonos szakmájú céhekkel, a kereskedőkkel kapcsolatos kérdéseihez sem. Itt annyiban enyhítette a nehézségeket, hogy az ezekből származó céhviszályok eldöntését szükség esetén a helytartótanács magának tartotta fenn.

Az 1761-ig végrehajtott céhlevél revízióknak nagy hiányossága volt az, hogy a pesti céheknek csak kisebb részét érintette. A helytartótanács 1724-től 1761-ig összesen csak 11 kiváltságlevelet ellenőrzött, s ebből is csak három esetben cserélte ki a régi kiváltságlevelet újjal. A pesti céhek száma 1761-ben ezzel szemben 28 volt, 17 céh tehát a régi, elavult céhlevél szerint folytatta életét. Ez a helyzet a visszaélések megszüntetését azoknál a céheknél is akadályozta, amelyek egyébként új kiváltságlevelet kaptak. Kevés eredménnyel kecsegtetett ugyanis az olyan ellenőrzés, amely csak egyes céheknél lépett fel teljes szigorral. Az ellenőrzés lassú üteme részben abból érthető, hogy a pesti céheknek királyi kiváltságlevelei voltak, s ezek ellenőrzését a helytartótanács, mivel a visszaéléseket főleg a nem királyi kiváltságlevelek konzerválták, nem túlságosan szorgalmazta. A helytartótanács pl. 1740-ben is csak azokat a céheket kötelezte az egész országban a királyi kiváltságlevelek kiváltására, melyeknek nem királyi, hanem helyi hatóságoktól származó kiváltságleveleik voltak.¹⁰⁶ Nehézséget okozott a kiváltságlevelek kiváltásánál a magas, kb. 200 Ft-nyi taksa is s hozzá még az egyéb költségek. Ennek kiküszöbölése végett 1754-ben hozzájárultak ahhoz, hogy ez a taksa indokolt esetben kisebb lehessen.¹⁰⁷ Számításba kell venni végül azt az Európa-szerte általános jelenséget is, hogy a céhszokások és visszaélések kigyomlálása mindenütt nehéz feladat volt, a céhek mereven ragaszkodtak hagyományos életükhöz, előjogaikhoz, s ha csak lehetett, igyekeztek a kiváltságlevelél ellenőrzését elkerülni.

A céhviszonyok rendezése nemcsak Pesten, hanem az ország más részeiben is igen nehezen haladt előre, s a céhviassaélések továbbra is alapvetően hátráltatták az ipar fejlődését. A kormányzat ezért 1761-ben általános érvényű és igen erélyes intézkedésekre határozta el magát. A helytartótanács 1761. március 16-án szigorú körrendeletben hívta fel az összes megyéket és városokat, hogy mindazokat a céheket, amelyeknek nincs királyi kiváltságlevelük, 1 éven belül a kiváltságlevelek kiváltására szorítsák. (Ez a rendelkezés egyébként a kiváltságlevellel egyáltalán nem rendelkező szakmára is vonatkozott.) A rendeletnek eleget nem tevő céheket különben szüntessék meg, régi kiváltságaikat és szabályzataikat vonják be, s a helytartótanácsához terjesszék fel. Elrendelték továbbá, hogy a régi királyi kiváltságleveleket is be kell vonni, s azok helyébe újakat kell kiadni. A kiváltságlevelek kiadásának megkönnyítése érdekében a király hozzájárult ahhoz, hogy azok a céhek, amelyeknek régi kiváltságleveleiket újakra cserélik ki, taksát ne fizessenek. A rendelkezéseket a hatóságoknak felfüggesztés terhe mellett kellett végrehajtaniuk. A helytartótanács azzal indokolta ezeket a szigorú intézkedéseket, hogy bár a céhviassaélések visszaszorítása ügyében már sok rendelet jelent meg, a céhek viassaélései, elsősorban a városokban és a szepesi kamara területén (a Felvidék északkéleti részén), nem csökkentek. Egyes céhek régi szokás szerint továbbra is magas mestertaksát szednek (38—96 Ft-ig), továbbra is vannak fiókcéhek, amelyek a kiváltságokat a főcéhektől pénzért veszik át. Városi hatóságok céhszabályokat, statutumokat bírálnak el,

¹⁰⁶ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 3. 1740. febr. 26.

¹⁰⁷ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 3. 1754. aug. 12.

s erről privilégiumlevél alakjában 80—100 Ft-ért okmányokat adnak ki. Továbbra is igen nagyok a remeklés, a vándorlás, a tanulóévek, a különféle eszem-izomok körüli visszaélések. A magas felvételi taksák, a drága remeklés, a lakomák költségei az új mestereket anyagilag annyira legyengítik, hogy képtelenek mesterségük folytatására. A visszaélések drágaságot vagy más kárt okoznak a közösségnek.¹⁰⁸

Bár a helytartótanács rendelkezése igen erélyes volt, a törvényhatóságok, köztük Pest városa is, nem igen buzgolkodtak az elrendeltek végrehajtásában. Pesten pl. 1765-ig még igen kevés céh ellenőriztette régi kiváltságait, illetve a kiváltságokkal nem rendelkező szakmák közül igen kevés folyamodott a kiváltságlevél kiadásáért. A helytartótanács ezért Pest tanácsát szigorúan megdorgálta és elrendelte, hogy kimutatást készítsen a városban levő összes kézműves foglalkozásokról. Ekkor készítette el a város a már többször említett 1765. évi kimutatást, amelyben a kézműves szakmákat 3 csoportra osztotta: 1. céhkiváltságokkal (királyi) rendelkező, 2. céhkiváltságokkal nem rendelkező, de más városok céheibe tartozó, 3. kiváltságokkal nem rendelkező és egyéb céhekhez sem tartozó szakmákra. A kimutatás felküldése és áttanulmányozása után a helytartótanács meghagyta, hogy a városi tanács először a régi kiváltságok kicseréléséről gondoskodjék, s csak azután kerítsen sort a céhkiváltságokkal egyáltalán nem rendelkező szakmák céhartikulusainak kieszközlésére. Ezzel kapcsolatban azt is közölte a tanáccsal, hogy minden olyan szakmának, amelyben 3 mester dolgozik, céhhé kell szerveződnie és kiváltságot kell kérnie.¹⁰⁹

Különös figyelmet érdemel az 1761. és 1765. évi rendelkezéseknek az a része, amely a céhszervezeten kívül álló kézműveseket céhek alakítására és céhkiváltságok szerzésére szorította. Erre vonatkozólag egyébként a helytartótanács már 1751-ben rendeletet adott ki.¹¹⁰ Ebből is világosan látható, hogy a helytartótanács nem a céhrendszer felbomlasztását, hanem annak modernebb elvek szerint való átalakítását, s ilyen alapokon való továbbfejlesztését tűzte ki céljául. Az állami gazdasági politika szempontjai alapján szabályozott céhek — a helytartótanács elképzelése szerint — nélkülözhetetlenek voltak az ipar továbbfejlődése és a kézművesek közötti rend fenntartása érdekében. Mindez összhangban volt a felvilágosodott abszolutizmus koncepciójával, amely nem a feudális jellegű gazdasági szervezet gyökeres átalakítását, hanem csak a meglévőnek megjavítását, korszerűsítését tartotta feladatának. A kormányzat és a helytartótanács Magyarországon II. József általánában nem törekedett a céhek és a céhrendszer eltörlésére, feladatát inkább csak abban látta, hogy a meglévő rendszer hibáit lehetőleg eltüntesse. A céhek visszaéléseit inkább jogi érvekkel (a helyi hatóságokkal, a földesurakkal és a nemesi kiváltságokkal való gyakori összeütközéssel), mint gazdasági érvekkel igyekezett megindokolni.¹¹¹

A helytartótanács 1761. és 1765. évi erélyes felszólítása következtében számos pesti céh régi kiváltságleveleit újakra cserélte ki, s több céhkiváltsággal nem rendelkező szakma kiváltságlevelet szerzett magának.¹¹²

¹⁰⁸ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 3. 1761. márc. 16.

¹⁰⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18.

¹¹⁰ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 3. 1751. nov. 2.

¹¹¹ *Ember Gy.* : A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése stb. c. műve 67—68. oldalán állítja, hogy a helytartótanács 1726-ban elvben a céheknek, mint káros intézményeknek az eltörlése mellett foglalt volna állást. Ezt az elvet azonban — amint azt a szerző is kiemeli — maga a helytartótanács sem vette komolyan, s Magyarország akkori gazdasági viszonya között nem is vehette komolyan. A helytartótanács 1780-ig céhpolitikájával nem a céhrendszer eltörlésére, hanem megjavítására törekedett, s inkább a céhintézmény életének meghosszabbításához, mint gyengítéséhez járult hozzá.

¹¹² A kiváltságlevelekre vonatkozó adatokra l. *Szádeczky L.* : i. m. II. 295—96. — OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest No. 28. — Magyar Kancellária. Articuli caehales. 1764—1773. 1—2. kötet.

Régi kiváltságlevelüket 1761—1780-ig kicserélték:	Új céhkiváltságlevelet szereztek maguknak:
Cszimadiák 1763	Takácsok 1763
Kovácsok és kerégyártók 1766	Kertészek 1766
Pékek 1766	Bádgosok 1767
Ácsok és bognárok 1766	Német szíjgyártók 1767
Tímárok 1766	Cserepesek és utcakövezők (budaival együtt) 1767
Kőművesek és kőfaragók 1770, 1777	Magyar lakatosok és sarkantyúsok 1768
Német lakatosok, órásk és puskamű- vesek 1774	Magyar takácsok 1768
Magyar kalaposok 1775	Német takácsok 1768
Halászok 1775	Hajósok 1770
Kádárok 1776	Magyar szabók (szűrszabók) 1775
Sörfőzők 1777	Fuvarosok 1775
Mészárosok 1777	Fodrászok 1777
Német vargák 1777	Pokróckészítők 1777
Asztalosok 1777	Nyeregyártók 1778
Szűcsök 1778	Esztergályosok 1779
Német szabók 1778	Magyar szíjgyártók és csiszárok 1779
Kötélverők 1779	Magyar vargák 1779
	Rézművesek 1780

Megjegyzendő, hogy az új kiváltságlevelet szerző szakmák közül a magyar és német takácsok először közös céhben éltek és 1763-ban közös kiváltságlevelet is kaptak. Mivel azonban a magyarok és a németek között viszály keletkezett, különváltak és 1768-ban külön-külön szereztek maguknak kiváltságlevelet.¹¹³ A magyar lakatosok és sarkantyúsok 1768-ban szerveződtek a német lakatosok tiltakozása ellenére különálló céhhé.¹¹⁴ A pesti német szíjgyártók 1767-ben, a nyeregyártók 1778-ban és az esztergályosok 1779-ben a budai céhekből váltak ki.¹¹⁵ A pesti magyar szabók pedig a pesti német szabó céhtől szakadtak el.¹¹⁶ A XVIII. század első felében a lakatosok, puskaművesek és órásk céhébe bekebelezett órásk közül a kisóra készítő 1760 után az ötvösökhöz mentek át.¹¹⁷ A lakatosoknál csak a nagyóra készítő maradtak.

A céhkiváltságlevelek ellenőrzése 1761 után általában ugyanolyan alapelvek szerint történt, mint 1761 előtt. Lényeges különbség inkább abból a szempontból található, hogy míg a helytartótanács 1761 előtt a kiváltságlevelek egységes szempontok és forma szerinti kiállítására nem törekedett, csupán a hozzá küldött tervezetek általa helytelenített pontjaihoz fűzött megjegyzéseket, addig a kiváltságleveleket 1761 után már egységes szempontok és formai követelmények szerint kellett kiállítani. Bizonyos kérdéseket minden céh esetében egyformán szabályoztak, az egyes céhek kiváltságlevelei csupán az egyes szakmák speciális ügyeiben tértek el egymástól. A helytartótanács tehát a céhkiváltságleveleken keresztül a céhek életének és viszonyainak egységes szabályozását tűzte ki célul. A céhkiváltságlevelek így 1761, főleg 1765 után, a Poroszországban kibocsátott „Generalprivilegien”-hez hasonlóan, bizonyos tekintetben szabvány-privilegiumokká váltak. E szabvány-privilegiumok nem tértek ki részletesen a céhek minden apró-cseprő ügyeinek a szabályozására, s minden céh esetében kb. ugyanazokat az artikulusokat tartalmazták, amelyek még szövegükben is azonosak voltak.

¹¹³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 21., 23.

¹¹⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 17., 27.

¹¹⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 22., 33., 30.

¹¹⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 32.

¹¹⁷ Föv. lvt. Céhiratok. 16/2. Verzeichniss der ... Kleinuhrmacher.

Ilyen szabvány-privilegium volt a pesti tímárok részére 1766-ban kibocsátott céh kiváltságlevél is, amelyet az 1761 utáni céhlevél ellenőrzések megvilágítása céljából a következőkben részletesen ismertettünk.

A kiváltságlevél először is a céhtagok vallásos kötelezettségeit szabályozta. A céh köteles volt az egyházi körmenetek céljaira külön zászlót tartani, ha zászlója nem volt, akkor a saját költségén kellett ilyet készíttetnie. Az egyházi körmeneteken minden céhtag, a nem katolikus vallású is, köteles volt résztvenni, az igazolatlanul távol maradó mester 2 font, a legény 1 font viaszt fizetett büntetésül a helybeli templom számára. A céh védőszentjének, azonkívül az évi és negyedévi céhgyűlések napján misét volt köteles adni, amelyen a nem katolikusok is részt vettek. A távol maradónak fél font viaszt kellett fizetni. A távol maradó inast mestere büntette meg.

Az évi és negyedévi (kántor-) gyűléseken a mestereknek és legényeknek személyesen kellett megjelenniük, s ekkor évi (Jahrschilling), illetve negyedévi (Quartalschilling) pénzt fizettek a céh ládjába. Szükség esetén rendkívüli céhgyűlést is össze lehetett hívni. A céhgyűlésekről ok nélkül távol maradó mestert 50 dénárnál, a legényt 25 dénárnál nagyobb büntetéssel nem lehetett sújtani. A saját ügyében céhgyűlést összehívatni szándékozó mester vagy legény szándékát a céhmesternek jelentette be, ilyen alkalommal a mester 85, a legény 42 dénárt fizetett.

A céh vezetőjét, a céhmestert az évi gyűléseken rendszerint egy évre választották. A választás előtt a régi céhmester számot adott a céh pénzéről, majd másik két mesterrel együtt jelölték őt a következő évi céhmesteri tisztségre. A három jelölt közül az új céhmestert a mesterek szavazattöbbséggel választották. A választás csak a városi hatóság által kiküldött céhbiztos jelenlétében történhetett meg. A céhbiztos jelenléte nélkül egyébként semmilyen céhgyűlést sem lehetett tartani. Az évi és negyedévi céhgyűléseken a céhartikusokat fel kellett olvasni. A céhartikusokat, bármely céhtag kívánságára, 24 dénár lefizetése ellenében a nem rendes gyűléseken is felolvashatták.

Az inasokra vonatkozóan a céh kiváltságlevél a következőket tartalmazza. A felvételnél a jelölt köteles volt törvényes származását születési bizonyítvánnyal igazolni. Felvételnél 2 Ft szegődtetési díjat, majd 3 évi tanulói díj letelte után 2 Ft felszabadítási díjat fizetett a céhládjába. Felszabadulása után mesterségének tökéletesítése végett három évig vándorolni volt köteles. A mesternek kerülnie kellett azt, hogy inasát túlságosan megterhelje. A mesterség elsajátításához szükséges munkánál többet nem kívánhatott tőle, s inasával szemben jó családapaként kellett viselkednie.

A mesterségért folyamodó legény először is 1 Ft-ot fizetett a céhládjába, majd a céhgyűlés előtt bemutatta törvényes születését, felszabadulását és vándorlását igazoló okmányait. A céhgyűlésen egy mestert jelöltek ki számára, akinél a mesterévet le kellett töltenie. A próba- vagy mesterév letöltése után nem költséges, könnyen használható és eladható remekdarab elkészítését kellett részére kijelölni. Az elkészített remekdarabban talált kisebb hibákért a jelölt fizethetett bírságot, de ennek összege 2–4 Ft-on túl nem emelkedhetett. Ha a jelölt a remekdarabot nem készítette el megfelelően, akkor a remeklés megismétlésére utasították, esetleg — ha erre szükség volt — a mesterség jobb megtanulására. Büntetést ilyen esetben nem fizetett, sőt a befizetett díjakat is vissza kellett kapnia.

A remekdarab elfogadása után a legényt új mesternek nyilvánítták, majd a városi tanácsnál a polgárjog elnyerése végett bejelentették. Az új mester 30 Ft mestertaksát volt köteles leróni, mégpedig két részletben. Mesterlakoma céljára 10 Ft-nál többet nem fizethetett. A mesterfelvétellel kapcsolatban minden egyéb költség és megterhelés tilos volt.

A mesterek fiai és vejei a mesterjog elnyerésével kapcsolatos összes feltételeknek kötelesek voltak eleget tenni. Kedvezményt sem a tanulási idő, sem a vándorlás, sem a remeklés tekintetében nem kaphattak. Egyetlen kedvezményük az volt, hogy a mestertaksának csak a felét fizették. A mesterözvegyet elvevő legény a mesterjogot hasonló feltételek mellett nyerhette el, azzal a könnyítéssel, hogy a mesterévet pénzzel válthatta meg, amelynek összege a mestertaksa felénél több nem lehetett. A vándorlási idő és a mesterév elengedése ügyében mentességért a királyhoz lehetett folyamodni.

A céh városi mesterek mellett a közvetlen környékről a céh kötelékébe vidéki mestereket (magister forensis vulgo Landtmeister) is felvehetett. A vidéki mesterek azonban csak személyükben lehettek a céh tagjai, fiókcéheket alakítaniuk nem volt szabad. A vidéki mesterek a mestertaksa felét fizették. Egyébként kötelesek voltak az egyházi körmeneteken és szertartásokon, a rendes céhgyűléseken megjelenni, az évi és negyedévi pénzt megfizetni.

A városban mesterséget gyakorló kontárok ügyében a kiváltságlevél a céhnek megadta azt a jogot, hogy az ilyen kontárt felkutassa, a magisztrátusnak feljelentse, s annak segítségével a városból esetleg eltávolíttassa. Ez nem sérthette a nemeseknek azt a kiváltságát, hogy saját szükségletükre saját házukban kontárral dolgoztathassanak.

A céhnek ügyelni kellett arra, hogy más céh munkaterületére ne hatoljon be. Az ebből keletkezett viszály esetén a céhek nem alkalmazhattak megtorlásokat egymással szemben, hanem a városi vagy felsőbb hatósághoz kellett fordulniok.

A kiváltságlevél előírta, hogy a céhen belül a tagok között rend és jóviszony legyen, a legények kellő tisztelettel viseltesenek a mesterek iránt stb. Belső viszályok esetén a céhnek csak a szakmai jellegű vétkekben és hibákban volt büntető jogköre, s ilyen esetben 1—4 Ft-nál nagyobb büntetést nem szabhatott ki. A súlyosabb ügyeket a város tanácsa, illetve felsőbb hatóságok elé lehetett vinni. Ide lehetett fellebbezni egyébként minden céhviszály esetében is.

Büntetést szabott ki a kiváltságlevél azokra a céhtagokra, akik más céhtársuk áruit becsmérték, vevőit, legényeit, cselédeit magukhoz csalták. Ilyen esetben a mesternek 2, a legényeknek 1 Ft bírságot kellett a céhládába fizetni.

A kiváltságlevél kötelezővé tette a szegény és beteg céhtagok támogatását, az ilyenek a céhládából segélyeket, előlegeket kaphattak. A céhnek ügyelni kellett arra, hogy a súlyos beteg céhtaghoz idejében papot hívjanak. A céhtag vagy hozzátartozója temetésén az egész céhnek jelen kellett lennie, a kellő indok nélkül elmaradó mester 25, a legény 12 dénár bírságot fizetett.

Külön cikkelyben szabályozta a kiváltságlevél a mesterözvegy jogviszonyát. A mesterözvegyet férje jogai illették meg, a céh köteles volt az özvegy műhelyének vezetésére megfelelő legényről gondoskodni, s az özvegyet illetve családját jogaiban megvédeni. A céhen kívül férjhez menő özvegy mesterjogát elvesztette.

A céhnek az árucikkek eladása tekintetében a megyei árlimitációhoz kellett alkalmazkodnia. A kiváltságlevél meghagyta a céhet a nyersanyag beszerzésével kapcsolatos elővásárlási jogában, amennyiben kimondta, hogy a mészárosok a nyersbórt elsősorban tímároknak kötelesek eladni.¹¹⁸

Az 1765 után kiadott többi céh kiváltságlevél (a kicserélt és az új egyaránt) többnyire az előbb felsorolt cikkelyeket, szabályozásokat tartalmazta. Azok a kisebb változtatások, amelyeket a későbbi kiváltságlevelekben észrevehetünk, lényeges módosítást már nem hoztak. A módosítások közül leginkább a mestertaksa és a mesterebéd újabb szabályozása érdemel figyelmet. A tímároknál — amint láttuk — a mestertaksát 30, a mesterebéd költségét 10 Ft-nyi maximális összegben szabták meg királyi határozat alapján. Az 1766. október 13-i helytartótanácsi rendelet megtiltotta, hogy az új mester lakoma, italozás céljára bármit is fizessen. A mestertaksát pedig országos érvénnyel minden céhnél 15 Ft-ra csökkentette. Az 1766 utáni pesti céhlevelekben a mestertaksát és a mesterebédet illető cikkelyek e szerint módosultak. A fenti rendelet azt sem engedte meg, hogy egy legény a remekdarab elkészítésének ürügyével a mesternél még egy évet dolgozzék.¹¹⁹ Az 1770. október 13-i helytartótanácsi rendelet a nős legények helyzetét szabályozta. Elrendelte, hogy ezeket a céheknél és a manufaktúráknál munkára ugyanúgy fel kell venni mint a nőtlenekeket, ellenkező esetben a

¹¹⁸ Pesti tímárok 1766. évi kiváltságlevele. OL. Magyar kanc. Articuli Caehales. 1. köt. 494—99. — A helytartótanács javaslatára OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 15.

¹¹⁹ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 3. 1766. okt. 13.

nős legények önállóan dolgozhatnak.¹²⁰ A legények helyzetére több rendelet is vonatkozott, ezekre azonban majd később térünk ki.

Néhány új kiváltságlevélben megmaradtak a régi kiváltságlevelek céhes előjogokat biztosító cikkelyei, főleg azok, amelyek a nyersanyag beszerzésével és a munkaerő elosztásával voltak kapcsolatosak. A tímároknak a nyersbőrre vonatkozó elővételi jogát már említettük. A kovácsok és kerékgyártók 1766. évi kiváltságlevele hasonlóképp előírta, hogy a kerékgyártókat megfelelő faanyaggal mindig el kell látni, bár elővásárlási jogról a kiváltságlevél nem tesz említést.¹²¹ A szíjgyártók és a bádigosok céhkiváltságaiban arról olvashatunk, hogy nagyobb megrendelések esetében a munkát az egyes mesterek között arányosan kell szétosztani.¹²² Ez a rendelkezés a régebbi céhlevelekben általában nincs meg. A munkaerő arányos szétosztását szolgálta az a majdnem mindegyik kiváltságlevélben előforduló rendelkezés, hogy a városba érkező legénynek először a céhmesternél kellett jelentkeznie, s a céhmester tudta nélkül egy mester sem vehetett fel idegen legényt.¹²³ Az ellen tehát, hogy az egyes céhtagok számára a céh hasonló létfeltételeket biztosítson, a kormányzatnak általában nem volt kifogása. Mindenesetre az erre vonatkozó cikkelyek már jóval ritkábbak, mint a régebbi céhlevelekben.

Nincs szó az új kiváltságlevelekben a mesterek, legények, inasok létszámának limitálásáról, mivel az magától értetődő volt, hogy ezek számát a céhek nem limitálhatják, s erről nem kellett külön rendelkezni. A kiváltságlevelek a vásárokkal kapcsolatos visszaélésekről, az áruvizsgálatról, a látópénz szedéséről, a büntetésekről sem emlékeznek meg. Általában azt sem hangsúlyozzák, hogy a vásárokon a céhen kívüliek, kontárok, kereskedők, egyes szakmák esetében parasztok, szabadon árulhatnak. A hetivásárokon való árulásra csak a kertészek 1766. évi kiváltságlevelében találunk szabályokat, amelynek a célja nyilván a kertészek és a lakosság között a zöldség és gyümölcs árulásából előadódható súrlódások kiküszöbölése volt.¹²⁴ Mindezekre a szokásokra és céhes előjogokra vonatkozó cikkelyeket az 1761 után kiadott kiváltságlevelek nemcsak hogy kihagyták, hanem még a kiváltságlevél tervezetekben sem fordulnak elő.

Összegezve a céhkiváltságlevelek 1761 utáni ellenőrzésének eredményeit, azt kell megállapítanunk, hogy a helytartótanács a szabvány-privilegiumok bevezetésével minden céhnél egységesen szabályozta a vallási kötelezettségeket, a céhek belső életét és önkormányzatát, az inasfelvételt, a mesterfelvételt, a remeklést, a remeklés alóli kedvezményeket, a vidéki mesterek helyzetét, a fiókcéhek problémáját, a céh állásfoglalását a kontárokkal szemben, a céhek hatósági alárendeltségét, a mesterözvegy jogait, a céh szociális kötelezettségeit. A szabályozás általában ugyanolyan szempontok szerint történt, mint 1761 előtt. Annyiban jelentett fejlődést az 1761 előttihez képest, hogy a céhek nagyobb körére terjedt ki. Azonkívül szigorúbban és egységesebben járt el a különféle felvételi taksák, büntetéspénzek csökkentésében, mégpedig főleg azzal, hogy ezeket maga a helytartótanács állandó összegben állapította meg. Ezen a téren a legjelentősebb eredmény a mesterjogért fizetendő taksa 15 Ft-ra való csökkentése és a mesterlakoma eltörlése volt.

A III. Károly és Mária Terézia korában végrehajtott revízió tehát igyekezett eltüntetni a céhek életét szabályozó kiváltságlevelekből a visszaéléseket konzerváló cikkelyeket. E rendelkezéseknek elsősorban az volt a célja, hogy a céhek kapuinak tágabbra való nyitásával az iparosok száma növekedjék, s hogy a céhtagok kisebb anyagi megterhelése következtében az iparcikkek olcsóbbak legyenek. A főcéhek eltörlésével és a fiókcéhek alakításának megtiltásával a helytartótanács a céheknek a környék ipari fejlődését gátló területi monopóliumát igyekezett megtörni, részben a céheknek a földesúri joghatóságba való beavatkozását megszüntetni. A forgalom és a kereskedelem fejlődésének útját egyengették a céhek vásári monopóliumának a megtörlésére vonatkozó rendelkezések. Az új kiváltságlevelek értelmében

¹²⁰ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1766. okt. 23. — Vö. *Szádeczky L.* : i. m. I. 160.

¹²¹ OL. Magyar kanc. Art. caehales 2. köt. 27.

¹²² OL. Magyar kanc. Art. caehales 1. köt. 902. szíjgyártók, 1. köt. 767. bádigosok.

¹²³ OL. Magyar kanc. Art. caehales 1. köt. 895. Ácsok 1766. évi kiváltságlevele.

¹²⁴ OL. Magyar kanc. Art. caehales 1. köt. 780.

szorosabb lett a céhek felett a városi hatóság, illetve a helytartótanács ellenőrzése, s lehetővé vált, hogy a fontosabb céhüggekben ne a céh maga, hanem a felettes hatóságok döntsenek. Az ellenőrzés során a helytartótanács arról is gondoskodott, hogy a fiókcéhek, a más városok céheibe bekebelezett mesterek vagy nem céhes kötelékben élő szakmák önálló céhekké szerveződjenek és kiváltságleveleket szerezzenek maguknak. Ezzel a helytartótanács a céhszervezetet jelentős mértékben kiszélesítette.

A mesterfelvétel ellenőrzése és az állami ellenőrzés egyéb formái

A XVIII. században a céhkiváltságlevelek ellenőrzése, kiadásuknak szabályozása csak egyik — bár a leginkább alkalmazott — módja volt a céhek egyre erősödő állami felügyeletének. A modernebb elvek szerint szerkesztett kiváltságlevelek önmagukban nem voltak elegendők a céhviassaélések, a hiányosságok megszüntetésére. Többszöire csak zsinórmértékül, a viassaélések megszüntetését célzó hatósági tevékenység alapjául szolgáltak. Az állami felügyeletre további feladatokat rótt a kiváltságlevelekben foglalt rendelkezések végrehajtása, s a céhek életének irányítása a rögzített szabályok szerint. Ezeket a feladatokat Magyarországon 1724 óta szintén a helytartótanács látta el. E tevékenysége során elsősorban a mesterek felvételére fordított különösebb gondot, ugyanis a céhek monopolizált helyzetüket ezen a területen védtek a legmakacsabbul, másrészt a helytartótanács az ipar fejlődése szempontjából a céhkiváltságok revíziója után ezt tartotta a legfontosabbnak.

Az 1724 után ellenőrzött és újonnan kiadott céhlevelekből — amint láttuk — már hiányoztak a mesterek, legények, inasok létszámának korlátozására vonatkozó cikkelyek. A helytartótanács több céhlevél ellenőrzésénél általában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a céhek tagjainak létszámát a szükséglet határozza meg, s hogy a mesterfelvétel korlátozása káros és drágaságot okoz. E rendelkezések gyakorlati végrehajtása általában nagy nehézségekbe ütközött. Ennek okát részben abban kell keresni, hogy a céhtagok számának limitálását megengedő régi céhkiváltságlevelek Pesten az 1760-as és 1770-es évekig többségükben érvényben voltak, másrészt az új kiváltságlevelek sem foglaltak világosan állást a mesterek létszámának a kérdésében. Hallgatólagosan hozzájárultak ahhoz, hogy a mesterek létszámát a helyi szükséglet határozza meg. Ezt a céhek, azzal érvelve, hogy a meglévő mesterlétszámmal az igényeket jól kielégítik, s új mesterre egyáltalán nincsen szükség, rendszerint igyekeztek is kihasználni.

A helytartótanács ezen a XVIII. század közepétől kezdve az állami felügyelet szigorításával próbált segíteni. Vitás esetben magának tartotta fenn annak az eldöntését, hogy bizonyos céhes szakmánál új mester felvétele szükséges avagy sem. Ennek kapcsán Pesten 1756—1780-ig több mint 100 mesterfelvétel ügyét intézte el.¹²⁵ Ezek rendszerint a céhek és a városi tanács által elutasított mesterfelvételek ügyei voltak, amelyeknél az elutasított legények éltek azzal a jogukkal, hogy orvoslásért és végső döntésért a helytartótanácshoz folyamodjanak. A helytartótanács minden mesterfelvétel esetében előzőleg a városi tanács javaslatát kérte ki. A városi tanács pedig az illetékes céhet hallgatta meg, vagy nem céhes foglalkozás esetén a szakmában dolgozó mestereket.

A helytartótanács a mesterek felvételével kapcsolatosan igen határozott politikát folytatott. Nem törődött sokat a céhek kifogásaival. Jellemző a céhekre, hogy saját kicsinyes és önző szempontjaikat tartva szem előtt, az új mesterek felvételénél egyre makacsabb és nevetségesebb ellenállást fejtettek ki. Unos-untalan ugyanazokkal a kifogásokkal hozakodtak elő, s mind-ebben a céhek befolyása alatt álló városi magisztrátus messzemenően támogatta őket. Meg kell azonban hagyni, hogy makacsságban a helytartótanács sem maradt el mögöttük, saját szempontjait kíméletlenül érvényre juttatta. A mesterfelvételek elintézésénél így ritka egyöntetűség tapasztalható: a céhek vagy a mesterek minden esetben a felvétel ellen foglaltak

¹²⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. jelzetű ügyiratok.

állást, ehhez a városi tanács is majdnem mindig csatlakozott, a helytartótanács ezzel szemben majdnem mindig a folyamodónak mesterré és városi polgárrá való felvételét rendelte el.

E világos és könnyen levonható következtetés után az egyes mesterfelvételek ügyeivel nem is volna érdemes külön foglalkozni. Mivel azonban a különféle álláspontok érdekes módon világítják meg a pesti ipar viszonyait, néhány mesterfelvétel ügyére mégis kitérünk.

A pesti asztalos céh 1756-ban azzal az indokkal foglalt állást Schenbach Fülöp mesterré való felvétele ellen, hogy a céhben 8 mester van, akik a város igényeit jól kielégítik. Ezt a véleményét a városi tanács is alátámasztotta. Az ügygel foglalkozó helytartótanácsi tanácsos véleménye azonban az volt, hogy már az 1696. évi asztalos kiváltságlevél is 7 mester működését engedélyezte, azóta pedig Pest legalább kétszeresére nőtt, s a mesterek száma pedig csak eggyel szaporodott. E vélemény alapján a helytartótanács a felvételt elrendelte.¹²⁶

Hasonló módon ellenezte 1756-ban a csizmadia céh Kahoffer Jakab felvételét. A helytartótanács a céhet ugyanazokkal az érvekkel utasította el, hozzátéve azt, hogy a mesterek számának a korlátozását a törvény (1715. évi 79. cikkely) amúgy is tiltja. Kahoffert a pesti tanács 1756. júniusában mesterré vétette fel.¹²⁷

A városi tanács 1756-ban nem javasolta Ábrahámffy Mihály aranyműves felvételét. A három pesti aranyművesnek — a tanács szerint — oly kevés volt a munkája, hogy az egyik mester elköltözött a városból, a másik pedig nem folytatja szakmáját. A helytartótanács keveselte, hogy Pesten csak egy aranyműves dolgozik, ezért Ábrahámffynak, aki egyébként szegény nemes volt, a céhbe való felvételét rendelte el.¹²⁸

Nagyobb bonyodalmat okozott 1756-ban Zeinner Mihály szitakészítőnek a felvételi ügye. A két pesti szitakészítő (ilyen céh ugyanis akkor nem volt Pesten) és a városi tanács azzal utasította el Zeinner felvételét, hogy Pesten több szitakészítő nem tud megélni. Zeinner ezzel szemben azzal érvelt, hogy ő tulajdonképp szitaaljakat csinál, amihez a pesti szitakészítők annyira nem értenek, hogy Bécsből és Pozsonyból hozatják a szitaaljakat. A két pesti mester természetesen tagadta, hogy Bécsből vagy Pozsonyból bármikor is szitaaljat hozatott volna. Zeinner azonban beszerezte a pozsonyi mesterektől a pestiek szitaaljakat megrendelő leveleinek másolatait, s világosan bebizonyította a pestiek érveinek hamis voltát. A városi tanács a felvételt elrendelő helytartótanácsi leiratnak azzal az ürüggyel, hogy Pesten nincsen a szitakészítőknek céhe, így Zeinnert a céhbe felvenni nem tudja, még így sem tett eleget. A huzavonának csak akkor lett vége, amikor a helytartótanács a városi tanácsot kioktatta, hogy ilyen esetben a céh kiváltságokat ki kell váltani.¹²⁹ Zeinner 3 év múlva megszökött Pestről, s ezzel jó alkalmat adott a városi tanácsnak arra, hogy a mesterek felvételét erőszakoló helytartótanácsnak ellentmondjon. A helytartótanács természetesen nem tűrte a városi tanács bíráló megjegyzéseit.¹³⁰

A céhek és a tanács kifogásaik alátámasztása végett nem egy esetben a katonai rokkantak házában levő kontárok versenyére hivatkoztak. A német szabók 1757-ben több mint 16, a mészárosok 1760-ban 1, a vargák 1764-ben több mint 300 ilyen katonai kontár ellen emeltek panaszt. Hasonló panasszal éltek a puskaművesek és a könyvkötők is.¹³¹ Ezzel is bizonygatták, hogy milyen nehéz és keserves a pesti iparos élete. Ha a panaszkodással nem lehetett célt érni, akkor erősebb módszerekhez nyúltak. Bán János sarkantyúkészítő legény pl. a mesterjogért való folyamodásával annyira magára vonta a városi tanács haragját, hogy csavargóként a katonasághoz került besorozás végett. A helytartótanácsnak kellett őt innen kiszabadítania.¹³² Veszely János kötélverő legényt azért nem javasolta a céh és a tanács, mert mint könnyelmű és kártyázó fiatalember a kávéházban 40 dukátot játszott el.¹³³ Gsiel

¹²⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 2.

¹²⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 3.

¹²⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 4.

¹²⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 6.

¹³⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 13.

¹³¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 8., 12., 13., 33., 70.

¹³² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 10.

¹³³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 21.

Péter vargalegényt meg azzal vádolták meg, hogy csavargó és kintornás, aki vendéglőkben és vásárokon keresi meg a kenyereit.¹³⁴ Mindezek a vádaskodások természetesen előbb-utóbb rágalmaknak bizonyultak, s a helytartótanácsot nem ingatták meg abban, hogy a folyamodók ügyeit kedvezően intézze el.

A céhek és a városi tanács tehát egyre körmönfontabb kifogásokkal sem tudtak a helytartótanácsra hatni. Az egyre makacsabbá váló ellenállással csak azt érték el, hogy a helytartótanács is egyre erősebb nyomást gyakorolt rájuk. Nem elégedett meg pusztán annak a hangoztatásával, hogy a mesterek számát korlátozni nem lehet, mert az káros az ipar fejlődésére és a törvény szerint is tilos. Több esetben, mint pl. az ácsoknál, a szűrszabóknál, a csizmadiáknál, a fazekasoknál, akik Pest igényeinek az ellátására elegendő számban voltak, a helytartótanács azzal indokolta meg a felvételt elrendelő határozatot, hogy ezek a mesterségek nemcsak Pest, hanem a környék számára is dolgoznak, sőt a szűrszabók, fazekasok, csizmadiák távolabbi városok vásárain is el tudják adni árucikkeiket.¹³⁵ Nemezszer nevetéses színben tüntette fel az egyes céhek kifogásait, mint pl. a kötélgyártókéét, akik az igények tökéletes kielégítéséről adtak számot, holott a pesti hajósoknak Pozsonyban kellett a hajókötteleket beszerezni.¹³⁶ Kübling Simon könyvkötő felvételénél meg egyenesen türelmét veszítette, s felháborodva utasította vissza a városi tanács ama vélekedését, hogy a könyvkötők 30 év előtti létszámát 1760-ban is elegendőnek találta, holott Pesten azóta iskolákat, filozófiai stúdiókat létesítettek, s a kulturális élet is sokat fejlődött. Felháborodását még tetézte az, hogy a Pest városi tanács Zeinner szitakészítő szökésével kapcsolatban bírálta a helytartótanács „helytelen” politikáját a mesterek erőszakos felvétele terén.¹³⁷

A nem céhes iparosok (céhbe még nem tömörült mesterek) a céhekhez hasonló heves-séggel tiltakoztak az új mester felvétele ellen. Még azokban a szakmákban is nagy volt az ellenállás, ahol csupán egy mester dolgozott, mint pl. az öntő, aranyhuzalkészítő és kútásó szakmáknál.¹³⁸ A kicsinyes kenyérféltést és önzést a legfeltűnőbb módon épp ezeknek az egyedül dolgozó mestereknek egyébként alig indokolható magatartása jelképezi. A városi tanács jóformán csak akkor nem tett semmi ellenvetést, amikor a városban egy szakma első mesterének felvételéről volt szó, mint pl. 1756-ban Ertzenberger Ferenc nyomdász, 1770-ben Haran Xavér mértani eszközöket gyártó mester felvételénél.¹³⁹

A helytartótanács Pest városában 1756—1780-ig úgyszólván majdnem minden mester-ségért folyamodó ügyét kedvezően intézte el. Néhány esetben is csak azért hagyta jóvá a városi tanács elutasító javaslatát, mert a kérelmezők valóban nem rendelkeztek a mester-joghhoz szükséges feltételekkel (vándorlási évek, mesterév hiánya stb.). Arra vonatkozólag, hogy a helytartótanács a hatósági kényszerrel folytatott mesterfelvételek kapcsán túllőtt volna a célon, s feleslegesen szaporította volna a mesterek számát — Zeinner szitakészítő-nek a városi tanács által nem egészen világosan értelmezett szökését kivéve —, nincsen adatunk. A céhek és a kézművesek makacs ellenállását csak az mentette némileg, hogy az ország középső részének elmaradott gazdasági viszonyai nem egy esetben nehézségeket okozhattak egyes mesterségek (csizmadiák, szűrszabók) áruinak eladása terén.

Az állami ellenőrzés a céhek felett — Pest városának viszonyait véve figyelembe — a mesterfelvétel terén volt a leghatásosabb, a legnagyobb méretű s annak révén, hogy a pályázók majdnem mindegyike előtt megnyitotta a céhek kapuit, talán a legpozitívabban értékelhető. A helytartótanács hatásköre ezenkívül még a céhek egymás közötti viszállyainak az elintézésére és a céhek vallásos kötelezettségeinek a szabályozására is kiterjedt. A céhek egymás közötti torzsalkodásaival kapcsolatos forrásanyag sok újat az eddig elmondottakhoz képest már nem tartalmaz. A torzsalkodások okait, az egyes visszaéléseket a helytartótanács

¹³⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 33.

¹³⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 10., 22., 50.

¹³⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 21.

¹³⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 2., 13.

¹³⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 17., 19., 27.

¹³⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 1., 71.

a kiváltságselevek ellenőrzésénél alkalmazott szempontok szerint szüntette meg. A vizsály legtöbbször az egyes céhek munkaterületének vélt vagy tényleges megsértése miatt tört ki. A pesti borbélyok és sebészek 1743-ban pl a fodrászokat és a parókakészítőket el akarták tiltani a hajnyírástól. A helytartótanács ezt nem hagyta jóvá, mivel a fodrászok mindenütt, Bécsben is, foglalkozhattak hajnyírással.¹⁴⁰ A csizmadiák és a vargák között 1771—1777-ig folyt a háborúság, mivel a vargák magyar és lengyel csizmákat is készítettek, erre pedig csak csizmadiáknak volt joguk. A helytartótanács ebben az esetben a csizmadiáknak adott igazat, s a vargákat eltiltotta a magyar és lengyel csizmák készítésétől.¹⁴¹ Több esetben más városok céheinek panaszára korlátozni kellett a pesti céheknek a vásárokon gyakorolt monopóliumát, pl. azt, hogy a pestiek az állatvásár napján, a kirakodó vásár előtt, idegen céheknek áruik eladását nem engedték meg.¹⁴² A céhek és a kereskedők közötti vizsályok is foglalkoztatták a helytartótanácsot. A pesti vargák 1761-ben tettek panaszt a helybeli kereskedők ellen, hogy azok finomabb fajtájú női cipőkkel kereskednek és ezzel a vargamestereknek nagy kárt okoznak. A kereskedők azzal védekeztek, hogy ilyen cipőket a helybeli vargák nem tudnak készíteni és a közszükségletet nem látják el. A helytartótanács ebben az ügyben úgy döntött, hogy amíg a vargák a finomabb női cipők készítésében nem tökéletesítik magukat, addig a kereskedőknek joguk van ilyen cipők eladásával foglalkozni.¹⁴³ A céhek ellenőrzése folyamán sor került a visszaélések egynéhány feltűnőbb esetének a megszüntetésére is. A pesti pékek 1773-ban Paschgal Antal városi kancellistát panaszolták be, aki apjának, a sütő céh megbiztosának, egyébként városi tanácsosnak a pékműhelyét örökölte a mesterjoggal egyetemben, holott a mesterséget rendesen nem tanulta ki, a vándoréveket és a remeklést pedig apja életében pénzen váltotta meg. A helytartótanács a sütő céh beadványára Paschgalt eltiltotta a mesterség gyakorlásától.¹⁴⁴ Érdekes döntést hozott a helytartótanács 1757-ben Ernyi Mihály szűcs esetében, akit a céh azért büntetett meg, mert nagyobb katonai megrendelést a céh tudta nélkül maga vállalt el. A szűcs céh egy 1745. évi statútumra hivatkozott, amelynek értelmében katonai munkát, a mesterek között való arányos elosztás végett, csak az egész céhnek van joga elvállalni. A helytartótanács ekkor Ernyiinek adott igazat, a statútumot az ipar fejlődésére károsnak minősítette, és eltörlését rendelte el.¹⁴⁵ Álláspontja 1760 után azonban megváltozott, mert az akkor kiadott kiváltságselevekben a megrendelések arányos szétosztásáról szóló cikkelyeket jóváhagyta.

A céhek vallásos kötelezettségeinek ellenőrzése jobbára a nem katolikus céhtagokra, illetve céhekre terjedt ki. Pest viszonylatában az erre vonatkozó forrásanyag igen gyér és semmitmondó, mivel Pesten a nem katolikus céhtagok igen kevesen voltak.

Az állami céhpolitika értékelése, tekintettel a bécsi udvar gazdasági politikájára

Az állami kormányzatnak, közelebbről véve a helytartótanácsnak 1724—1780-ig alkalmazott céhpolitikáját értékelve, rögtön szembeötlenek azok a közös ismertetőjelek, amelyek a céhakkal kapcsolatos merkantilista iparpolitikát a legtöbb európai országban általánosan jellemezték. A magyarországi, így a pesti fejlődés is, természetesen az osztrák örökös tartományok fejlődéséhez állott a legközelebb, ami nyilván azzal indokolható, hogy a bécsi udvar a merkantilista gazdasági politika elveit — hangsúlyozzuk, hogy csak bizonyos mértékben és bizonyos határig — Magyarország viszonylatában is alkalmazta. Sok hasonlóságot lehet azonban felfedezni a magyarországi és a porosz céhszabályozás között is. Kétségtelen az,

¹⁴⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 35.

¹⁴¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 30.

¹⁴² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 9. pozsonyi sárgaréz művesek panasza, No. 12. a komáromi kalaposok panasza.

¹⁴³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 5.

¹⁴⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 26.

¹⁴⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 4.

hogy a cérendszer állami szabályozásának legfontosabb jelenségei, így a céheknek az állami hatóságok által való ellenőrzése, a céhbe való bejutás megkönnyítése, az ipar fejlődését gátló visszaélések megszüntetésére való törekvés, a régi céhkiváltságlevelék bevonása s az állami iparpolitikának megfelelő új kiváltságlevelék kibocsátása stb., teljesen azonosak mind a magyar, mind az osztrák vagy a porosz céhpolitikában. Az osztrák örökös tartományokban mindezek a rendelkezések megtalálhatók az 1731–32. évi céhügyi pátenszekben, de megtalálhatók Mária Terézia céhügyi rendelkezéseiben is. Mária Terézia idején az örökös tartományokban tovább folyt a céhek autonómiájának a gyengítése, a céhek egy részénél a mesterek felvételét az uralkodó engedélyéhez kötötték, tovább folyt a küzdelem a céhviassaélések megszüntetése érdekében.¹⁴⁶

Pest városában — amint láttuk — főleg a XVIII. század derekától kezdve érezhető szembevető módon a merkantilista céhpolitika bizonyos elveinek alkalmazása. Ekkor vált általánossá a céhkiváltságlevelék kicserélése, s mind gyakoribbá, hogy a mestereket a céhbe hatósági kényszerrel vették fel. Ez kétségtelenül az iparnak állami eszközökkel való fejlesztését jelentette, mégpedig bizonyos tekintetben ugyanazokkal az eszközökkel, mint az osztrák örökös tartományokban. A helytartótanács ezt a politikát az uralkodó, illetve a bécsi udvar jóváhagyásával folytatta, annak a bécsi udvarnak a beleegyezésével, amely — gazdaságtörténet-írásunk egyik alapvető tanítása szerint — épp a XVIII. század közepétől kezdve alkalmazott Magyarországgal szemben hátrányos, az ipar és a kereskedelem fejlődését elnyomó rendszabályokat. A pesti kézművesipar fejlődéséről elmondottak ilyen értelemben nem támasztják alá a bécsi udvar Magyarországon folytatott gazdasági politikájára vonatkozó alapvető megállapítást, s azt a látszatot keltik, mintha a bécsi udvar hátrányos politikáját nem terjesztette volna ki a céhes iparra. Ez a látszólagos ellentmondás megszűnik, ha a bécsi udvarnak az osztrák örökös tartományokban alkalmazott és magyarországi iparpolitikáját jobban összehasonlítjuk.

Az osztrák örökös tartományokban már III. Károly idején, főleg azonban Mária Terézia alatt, megkezdődött az ipar és a kereskedelem merkantilista elvek szerint való fejlesztése. Az iparpolitika egységes birodalmi gazdasági terület létrehozását tűzte ki célul, ennek érdekében elsősorban a háziipar, a kereskedelem, a manufaktúra-ipar fejlesztését karolta fel. Az iparpolitika a céhes ipart sem hagyta figyelmen kívül. A céhes iparral kapcsolatos politika azonban nem volt egyértelmű. A merkantilista gazdaságpolitika különféle célkitűzései szerint másképp nyilvánult meg az olyan céhes iparágakkal kapcsolatban, amelyek csupán a helyi szükségletek ellátására voltak alkalmasak, s másképp azokkal kapcsolatban, amelyek a szélesebb piacra való termelés, a külkereskedelem, a manufaktúra-ipar kialakulása szempontjából is számba jöhettek. Azoknál a céhes iparágaknál, amelyek a helyi szükségletek ellátására voltak hivatottak, általában meghagyták a céhes kereteket, ellenben a lakosság jobb és olcsóbb ellátása, az iparrendészet fejlesztése céljából ezeket kb. olyasféle céhreformnak vetették alá, mint amelyet a helytartótanács Pest városában a XVIII. század folyamán végrehajtott. Megtörtént, hogy az ilyen céheknél meghagyták a mesterek felvételének korlátozási jogát, bár rendszerint a mesterfelvételt felsőbb hatóságok jóváhagyásához kötötték. Ezeknél a céheknél a lakosság jó ellátása mellett az is fontos szempont volt, hogy a mesterek létfeltételeit biztosítsák, s a mesterek számát feleslegesen ne szaporítsák. A merkantilista iparpolitika tehát ezeknél a céheknél csupán a lakosság olcsó és rendezett ellátását tartotta szem előtt, s a céhreformnak is csak ez volt a célja.¹⁴⁷

Másként bírálták el az olyan céhes iparágakat, amelyek a szélesebb piacra való termelés, a kereskedelmi forgalom, a külkereskedelem szempontjából, manufaktúrák alapítására fontosaknak minősültek, s amelyek az ún. Kommerzialgewerbe-hez tartoztak. Az ilyen céhes iparágakat kivették a helyi hatóságok felügyelete alól, s azokat a kereskedelem, a háziipar és a kapitalista jellegű ipar, a manufaktúrák támogatására felállított hatóságok, az ún. Kommerzcollegium-ok, illetve Commerzcommission-ok alá helyezték. (Ezek tartományi hatóságok

¹⁴⁶ *Příbram, K.* : i. m. I. 9—12., 45—46.

¹⁴⁷ *Příbram, K.* : i. m. I. 43—46.

voltak, följük 1746-ban Bécsben egy központi szervet, ún. Universalkommerzdirektoriumot állítottak.) A Kommerzialgewerbé-hez általában a szövőipar, a luxusipar s a fémipar szakmáit sorolták, s az ilyen céhes iparágakról az egyes tartományokban külön kimutatást kellett készíteni. Az ilyen céhes iparágaknál a mesterjog, a polgárjog adományozása a Kommerzcollegium-ok hatáskörébe tartozott, a mesterek nagy kedvezményeket élveztek a felvételi taksák fizetésénél. Továbbmenve az ilyen ipari foglalkozásoknál nem erőltették a céhek felállítását, sőt ha a szakmában már jelentős háziipar volt, akkor a szakma céhes részének céhes kötelékeit teljesen fellazították. A vidéki takácsok pl. céhes kötelék nélkül szabadon dolgozhattak, s a takácsmesterek — ha neki tetszett — szabad volt a céhtől elszakadnia és önállóan dolgoznia.¹⁴⁸ Az osztrák iparpolitika tehát a kapitalista jellegű ipar fejlesztése szempontjából fontosnak ítélt iparágakat (Kommerzialgewerbe) egészen más bánásmódban részesítette, mint a helyi ellátást biztosító céhes mesterségeket (pék, mészáros, molnár, kádár, kőműves stb., ezek az ún. Polizeygewerbé-hez tartoztak).

A pesti céhes ipar szabályozásánál a kormányzat — amint láttuk — ilyen megkülönböztető politikát nem alkalmazott. A céhviszaeélések megszüntetésére, a céhmonopólium gyengítésére stb. vonatkozó rendszabályok minden céhes foglalkozást egyaránt érintettek, tekintet nélkül arra, hogy azok a nagyipar fejlesztése szempontjából számba jöhettek avagy nem. A helytartótanácsi céhpolitika alapján véve csak annyiban törekedett a céhek állami ellenőrzésére, hogy a helyi igények ellátását, elsősorban az élelmezési iparágakban, minél jobban biztosítani lehessen, hogy a kézművesipar fejlődése a közvetlen környék szükségleteivel lépést tartson. A céhek visszaeélései ugyanis sok esetben ezt sem tették lehetővé. A céhek, bár azokat az állam ellenőrizte, a városi hatóság alá s nem közvetlenül a helytartótanács vagy más kormányhatóság alá tartoztak, s a mesterjog, a polgárjog adományozása is a helyi hatóságok hatáskörében maradt. Az egyes céhek között a felvételi taksa dolgában sem tettek semmi különbséget, különleges kedvezményekhez a mestertaksa terén egyetlen egy céh sem jutott. A helytartótanács egyetlen egy kézműves foglalkozásnál sem igyekezett a céhkötelékek lazítására, sőt a nagyipar fejlesztésére alkalmas iparágaknál is a céhek felállítását szorgalmazta. Magyarországon nem voltak a kereskedelem és a nagyipar fejlesztését irányító külön hatósági szervek, nem volt külön alap — mint pl. Ausztriában a Commerzial-Fundus — manufaktúrák és egyéb gazdasági létesítmények támogatására.¹⁴⁹ Az ipart — a kézművesipart, a háziipart vagy a manufaktúrát egyaránt — a helytartótanács ellenőrizte, nagyjából arra az igen általános és egyszerű álláspontra helyezkedve, hogy Magyarországon az ipar igen fejletlen, ez az ország gazdasági életére igen rossz hatással van, tehát az ipar fejlődését elő kell mozdítani. Ez a céhpolitika terén nem a céhes kötelékek lazítását, hanem azok kiterjesztését jelentette, pedig a nagyipar céhes alapból csak ott tudott kifejlődni, ahol az ipari fejlődés a céhes kereteket áttörte, s a céhes ipar a háziiparral együtt a kereskedők közreműködésével létrehozhatta az egyszerű tőkés kooperációt, illetve a manufaktúrát. A helytartótanácsnak a pesti céhekkel kapcsolatos politikája tehát nagy vonalakban azonos volt azzal, amelyet Ausztriában csupán a helyi szükségleteket ellátó céhes foglalkozásoknál lehetett tapasztalni, s amely természetesen Ausztriában is a céhek fokozottabb állami ellenőrzésével járt együtt. Pesten a mesterek hatósági kényszerrel való felvétele dolgában is csak annyiban tértek el ettől az irányzattól, hogy Ausztriában a helyi szükségletek ellátását szolgáló iparágaknál a céheknek a mesterek felvételénél rendszerint több szavuk volt. Pedig a pesti céhes mesterségek között is voltak olyanok, amelyek a bécsi fogalmak szerint a „Kommerzialgewerbé”-hez tartoztak. Egy 1755. évi, Alsó-Ausztriában a „Commercium”-hoz tartozó kézműves szakmákat feltüntetett kimutatást alapul véve, a pesti kézműves szakmák közül a kardműves, sárgarézűműves, kalapos, gombkötő, pokróckészítő, tímár, tűkészítő, paszománykészítő, harisnyaszövő, posztókészítő, órás, takács, irhakészítő, mértani eszközöket gyártó mesterségeket szintén a nagyipar kifejlesztésére

¹⁴⁸ Pribram, K. : i. m. I. 22 skv., 38—39., 56., 134—135.

¹⁴⁹ Eckhart, F. : A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922. 94.

alkalmas céhes iparágak közé lehetett volna sorolni és megkülönböztetett bánásmódban részesíteni.¹⁵⁰ Ilyen megkülönböztetést azonban a céhes iparnál Magyarországon sem Pesten, sem másutt nem találhatunk. A bécsi udvar a XVIII. században nem akart Magyarországon komoly nagyipart vagy gyáripart kifejleszteni,¹⁵¹ s ez a céhekkel kapcsolatos politikában is kifejezésre jutott. Mindezeket figyelembe véve, nem állíthatjuk azt, hogy a bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia alatt a céhes iparral kivételt tett volna. Annyi bizonyos, hogy a céhes ipar problémáival nem sokat foglalkozott, elsősorban a háziipar, a manufaktúra problémái kötötték le figyelmét, mert komoly lehetőségek a gazdasági élet fejlődése számára csak ezekben rejlettek.

A bécsi udvar gazdaságpolitikája egyébként más vonatkozásban, így a vámpolitika és a kereskedelmi politika alkalmazásával is, kedvezőtlenül hatott a pesti kézművesipar fejlődésére. Azok a kedvezmények, amelyeket az osztrák kereskedelem és nagyipar kapott a magyar kereskedelem és ipar rovására, nyilván a pesti céhes ipart is érintették. Az örökös tartományok iparfejlődésének megkönnyítése céljából pl. 1772-től kezdve szalagok, pamutárúk, zsinórok, kesztyűk, kalapok, bőr-, vászon-, selyemárúk, csipke, bársony, szőnyeg, posztó, gyapjúárúk, amennyiben az osztrák örökös tartományokban gyártották őket, nagy vámkedvezménnyel jöhettek Magyarországra.¹⁵² A fenti árucikkek versenye miatt a céhek rendszerint a cikkeket behozó kereskedőkre panaszkodtak. Az osztrák kereskedelem Magyarországon élvezett kedvezményei az egyes iparágak anyagellátását is megdrágították. A vászon, pamut, selyem, posztó ugyanis Ausztriából csekély vám mellett, más külföldi országokból csak igen magas vám mellett jöhetett be.¹⁵³ Ennek segítségével az ipar anyagellátását az osztrák kereskedelem verseny nélkül kezében tarthatta.

A céhes ipari termelés és a céhes munka minősége

Az eddigiekben a pesti céhrendszernek a kialakulásával, a céhrendszer jellegzetességeivel, a céhszervezet és a céhalkotmányt megreformáló merkantilista iparpolitikával, ennek az ipar fejlődésére, elsősorban az iparágak és iparosok számbeli szaporodására gyakorolt hatásával foglalkoztunk. A továbbiakban olyan kérdésekre térünk ki, amelyeknek az állami iparpolitika nem szentelt különösebb figyelmet, s amelyek inkább a céhek belső ügyei voltak, nevezetesen a céhes munka minőségére, a céhes termelés néhány jellegzetességére. E kérdések vizsgálatához, mivel a céhes termelés kérdéseivel, a hozzá benyújtott panaszok révén, jobbra csak a városi tanács foglalkozott, meglehetősen kevés forrásanyag maradt fenn. Kimerítő beszámolót tehát a céhek életének egyébként e fontos jellemzőiről nem adhatunk.

Említettük azt, hogy a török uralom után kialakult, a kiváltságlevelek révén a céhes visszaéléseket és előjogokat biztosító céhszervezet Pesten a XVIII. század második feléig majdnem változatlanul fennállt. A céhes ipar monopolizált helyzete nemcsak az új iparágak kialakulását, az iparosok számának növekedését akadályozta meg, hanem kedvezőtlenül hatott az ipari termelés és a technika fejlődésére is. Ez természetesen következett abból a körülményből, hogy a céhbe való felvétel nem a szakmai ügyességtől, hanem a rokoni kapcsolatoktól, illetve a magas felvételi díjak kifizetését lehetővé tevő vagyoni helyzettől függött. A mester megélhetését, boldogulását nem szakmai rátermettsége, hanem a céhtagsággal járó kiváltságolt helyzete, az ezzel járó előjogok, a mesterség gyakorlásának kizárólagos joga biztosította. Nem kedvezett a minőségi fejlődésnek a mesterfelvétel korlátozása s az a tendencia sem, amely a céhek tagjainak egyenlő munkafeltételeket igyekezett biztosítani. Az utóbbi sokszor gátolta az egyéni kezdeményezéseket. Köztudomású, hogy a céhek a termelést gyorsító technikai újítások következetes ellenségei voltak, s ezek ellen kenyérféltésből szívósan küzdöttek. Általában azt a szabályozott és minden oldalról védett életformát, amely a céh sáncai közé beke-

¹⁵⁰ Az alsó-ausztriai kimutatásra *Pribram, K.*: i. m. I, 39. — A pesti iparágakra az 1765. évi kimutatás OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18.

¹⁵¹ *Eckhart F.*: i. m. 119.

¹⁵² *Eckhart F.*: i. m. 114.

¹⁵³ *Eckhart F.*: i. m. 401—42.

rültnek osztályrésze volt, nem a törekvés, az ambíció, hanem a kényelmesség, maradiság, a birtokon belül levőnek a biztonsága jellemezte.

Erre a mentalitásra, főleg a XVIII. század első felében, a céhes munka elleni panaszok éles fényt vetnek. A régi céhhagyományok, amelyek a minőségi munkát a céhes mester becsületbeli kötelességének tartották, már többnyire hiányzanak. Rengeteg a panasz a közéletmezést ellátó iparosok, a pékek, mészárosok, molnárok, szappangyártók ellen. A céhes munka igen lassú, a molnárok nem képesek az igényeket kielégíteni, a katonaságnak kényszerhez kell nyúlnia, hogy a szükséges lisztet időben biztosítsa. Igen lassú volt a munka az ácsoknál, a kályhásoknál, a kovácsoknál, mézeskalácsosoknál, tetőfedőknél.¹⁵⁴

Az élelmezési iparágakban főleg a lassúság, a kényelmesség volt a rossz minőségnek és az igények nem megfelelő ellátásának az oka, nem pedig a szaktudással rendelkező mesterek hiánya. Jobban kiütközött a szakmai tudás gyengesége a nagyobb technikai jártasságot igénylő iparágaknál, amelyekben Pesten legfeljebb 1–2 mester dolgozott. Pesten 1756 táján csupán egy órás volt, az is csak a kisórák javításához értett. Új órákat Pesten nem készítettek.¹⁵⁵ Említettük azt, hogy a szitakészítők még a század közepén is csak a szita fakeretét csinálták Pesten, a szitaaljakat Pozsonyból és Bécsből hozatták.¹⁵⁶ A puszkaművesek szintén csak a javításokat végezték el, mert a katonaság saját szertári mestereivel dolgoztatott, s a piacon pedig külföldi puszkákat árultak.¹⁵⁷ A pesti tímárok pl. 1764-ben nem tudták a pesti csizmadiákat rendszeresen bõrrel ellátni, különféle ajándékokkal kellett őket arra készíteni, hogy megfelelő bõrt készítsenek.¹⁵⁸ A kötélverők, akik ugyan azt állították, hogy az igényeket teljesen kielégítik, szintén képtelenek voltak az igények ellátására, a hajósok Pozsonyból voltak kénytelenek magukat kötelekkel ellátni. A kötélverők rossz munkája miatt a hajózásban fennakadás keletkezett.¹⁵⁹

A munka lassúságához, a rossz minőséghez hozzájárult az is, hogy a céhes műhely felszerelése rendszerint igen kezdetleges volt, értéke meglehetősen csekély. A mesterjog eladása esetében a felszereléssel együtt átadott műhelyek értékénél a megváltási összegnek több mint kétharmadát a mesterjogért fizetett összeg tette ki, maga a felszerelés rendszerint keveset ért. Igen elavult volt a malmok technikai berendezése, a technikailag fejlettebb berendezések használatát a szövőiparban a céh tiltotta. Szerszámokat és finomabb technikai berendezéseket készítő iparág nem is volt Pesten, a szerszámokat nyilván a lakatosok csinálták, vagy ilyenek külföldről kerültek be, szerszámkészítők csak a század végén jelentek meg a városban.¹⁶⁰

A céhes termelés szűk kereteire, tervszerűtlenségére, kezdetleges viszonyaira utal az is, hogy a kézművesek munkája sok iparágban teljesen a fogyasztók épp felmerülő igényeihez igazodott. Legtöbb mester csak a megrendelő hozott anyagát dolgozta fel, nyersanyagkészlete, árukészlete a legtöbb műhelynek nem volt. Csupán a cipészeknél, csizmadiáknál, szűrszabók-nál lehet, főleg a vásárokon való árulás céljából, készárukat találni. Egyébként még a szűcsök, gombkötők, takácsok, ötvösök, lakatosok és kovácsok munkája is legtöbb esetben csak hozott anyag feldolgozására korlátozódott.¹⁶¹ A kereskedelem, a piac részére ezek az iparágak tehát árut nemigen termeltek.

A céhes termelés lassúságát, a céhes ipar gyenge teljesítőképességét nem utolsósorban az okozta, hogy a céhszervezet lehetetlenné tette a magasabb fokú munkamegosztás alkalmazását. Ha a külső körülmények a munka fokozódó megosztását igényelték, akkor a fennálló céhek alosztályokra oszlottak, új céhek keletkeztek, de különféle szakmákat egy céhbe nem fogtak össze.¹⁶² Egy ipari termék elkészítéséhez tehát több szakma munkája volt szükséges, ami ter-

¹⁵⁴ Gyömrei S. : i. m. I. 142., 144.

¹⁵⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 5.

¹⁵⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 6.

¹⁵⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 70.

¹⁵⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 31.

¹⁵⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 21. — Gyömrei S. : i. m. I. 142.

¹⁶⁰ Gyömrei S. : i. m. I. 138—39.

¹⁶¹ Gyömrei S. : i. m. I. 134.

¹⁶² Marx, K. : A tőke. I. Budapest, 1949. 388.

mésztesen az iparcikk elkészítésének idejét alaposan megnyújtotta. Ezért nem érthette el a céhes ipar a manufaktúra termelési kapacitását, de sokszor a manufaktúra termelésének minőségét sem. A manufaktúra magasabbrendű munkamegosztásával, az iparcikk elkészítéséhez szükséges munkafázisok egy műhelyben való összpontosításával, gyorsabban és többet termelt, de az egyes munkafázisokban állandóan foglalkoztatott munkásainak nagyobb szakmai gyakorlata révén minőségileg is jobbat nyújthatott. A pesti szövömesterek pl. messze elmaradtak a hatvani Grassalkovich-féle posztómanufaktúra teljesítő képességétől. A 16 pesti szövömester 1774-ben összesen 372 vég szövetet (1 vég 24 rőf) és 360 db pokrócot (1 pokróc 3 rőf) készített, míg a hatvani manufaktúra 13 munkással 600 vég posztót. A pokrócokat is végben (à 24 rőf) számítva, egy pesti mester egy évben 25,5 vég, egy hatvani munkás 46 vég posztót gyártott. A mesterek teljesítményét még jobban csökkenti az, hogy a 16 mesternek legényei is voltak. A katonaságnak szállító hat budai harisnyakészítő 1744-ben két hónap alatt 30 tucat harisnya elkészítését vállalta. Okenfusz pesti harisnyakészítő manufaktúrája 1774-ben 2 hónap alatt összesen 330 tucat harisnyát készített.¹⁶³ A céhes termelés gyenge teljesítőképességét a tőkés jellegű termeléssel szemben ezek az adatok világosan érzékeltetik.

Az állami céhpolitika a céhzárlat lazításával, a mesterek szaporításával hozzájárult ahhoz, hogy a céhes termelés a mesterek egymás közötti versenye folytán a század eleji állapotokhoz képest minőségileg és mennyiségileg is javult. Komolyabb eredményt ezzel a módszerrel azonban csak a mindennapi közvetlen szükségleteket, az élelmezést ellátó iparágaknál lehetett elérni, ahol a termelés döntő módon akkor is és később is kisipari jellegű volt. A szélesebb piac részére termelő textil-, fém-, luxusiparnál azonban a céhes termelés mennyiségileg és minőségileg is teljesen alkalmatlanná vált az egyre fokozódó igények kielégítésére. Ezeknek az igényeknek a kielégítése egyre inkább a nagyiparra, illetve Magyarország esetében a nagyipar termékeit közvetítő kereskedelemre hárult.

A legények és az inasok helyzete, a bérek és a munkaidő

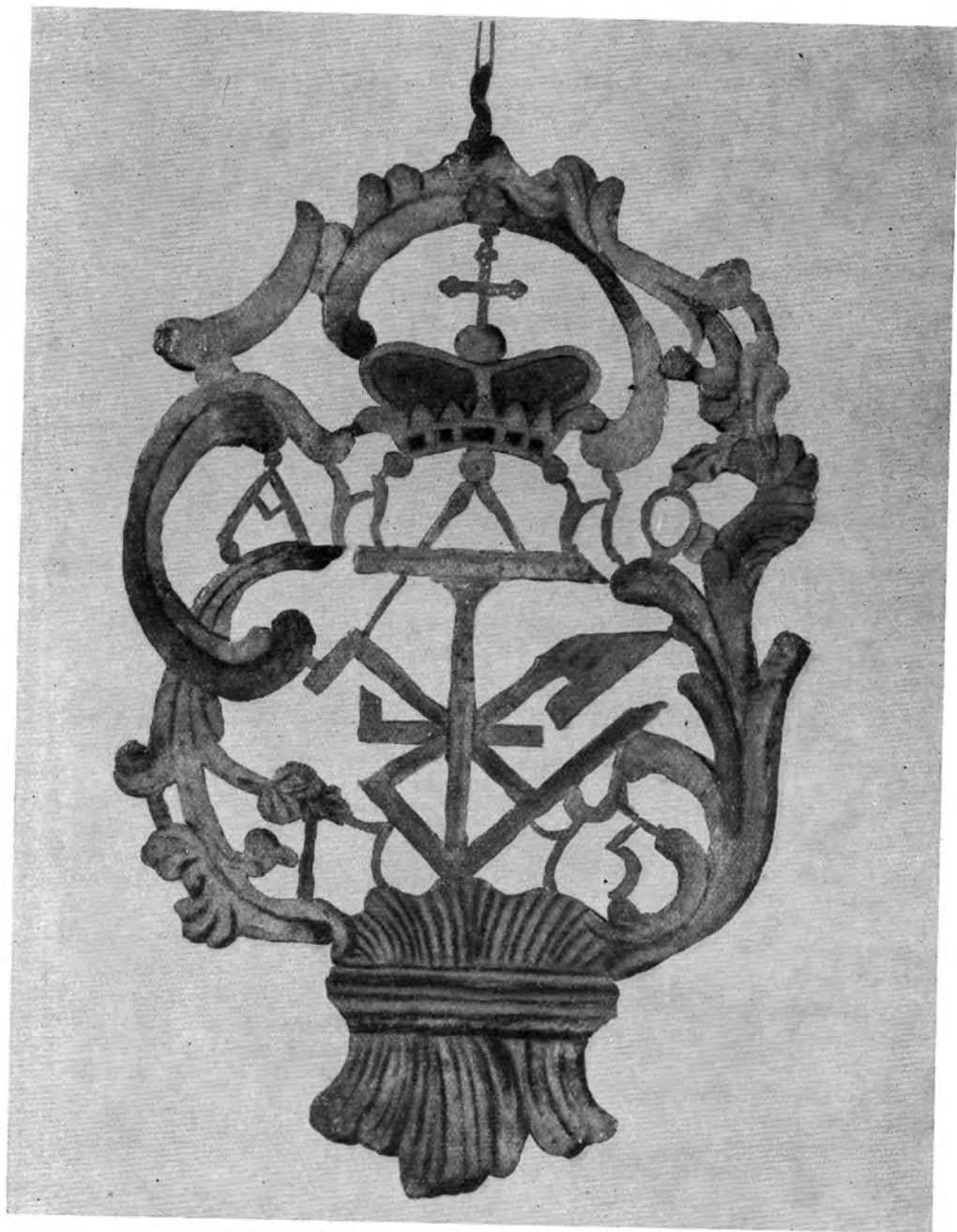
A céhszervezetben belül élők többségét a legények és az inasok tették ki. A mesterek, legények és az inasok helyzetét, jogait és kötelességeit a céh mint feudális jellegű intézmény, hierarchikus szervezetének megfelelően, pontosan körülírta, szigorú megkötöttségekkel szabályozta. E szabályozás révén a céh kiváltságok túlnyomó részének élvezője csak a mester volt. Övé volt a mesterség gyakorlásának a kizárólagos joga, a készítmények eladásának a joga, a legény az ipar gyakorlásában csak a mester joga révén, csak mint a mester alkalmazottja vehetett részt. Mivel a céhes termelés jórészt a legény és az inas munkáján nyugodott, munkájától függött a mester jövedelme is, a céhek a legények és inasok munkakörülményeit, bérét, de még magánéletét is szabályozták. E megkötöttségek súlyosan neheztedek a legényekre és inasokra. E nehéz és keserves élet jutalma ideális körülmények között a mesterjog elnyerése volt.

A XVII. és XVIII. században, amikor a legények száma szaporodott és a mesterfelvételeket a céhek korlátozták, ennek a célnak az elérése a legtöbb kézműveslegény számára egyre kilátástalanabb lett. A céhszervezet ekkor már a mesterek jogait védő, a legények dolgoztatását biztosító intézménnyé vált. A mesterek és a legények közötti szakadék egyre mélyült, s a céhbe törekvők, a mesterségre pályázók elé a céhek újabb és újabb akadályokat gördítettek. Ezekre az akadályokra: a magas felvételi taksákra, a körülményes remeklésre, a céhtagok létszámának korlátozására stb. az eddigiekben már rámutattunk.

A legények és inasok megkötése a XVII. század végén és a XVIII. század elején kialakult pesti céheknel más vonatkozásban is szigorú volt. A legény a céh nyomása alatt állt, felettte a céh joghatóságot és felügyeletet gyakorolt.¹⁶⁴ A mester és a legény közötti vitában először a céh volt illetékes. A céhnek pl. a kovácsoknál és a kerékgyártóknál joga volt a legényre 4 Ft-ig büntetést kiszabni. A súlyosabb esetekben kellett csak a városi magisztrátushoz for-

¹⁶³ Gyömrői S. : i. m. I. 141—142.

¹⁶⁴ Gyömrői S. : i. m. I. 122.

3. Pesti vagy budai ácsceh szállásjelvénye. 1775. Kiscelli Múzeum

dulni, az ügyet azonban a céh terjesztette a magisztrátus elé.¹⁶⁵ A legény éjszakára mestere engedélye nélkül nem maradhatott ki,¹⁶⁶ a tilalmat áthágóknak büntetésül 1 font viaszot kellett fizetniük. Nem volt szabad hetenként 1—2 pihenőnapot (Blaumontag) tartani, a szünnapokat tartókat szintén hasonló büntetéssel sújtották.¹⁶⁷ A legtöbb céhnél a legények részére nyilvános szálláshelyet rendeztek be, ahol a legény szálláson kívül ételmezt is kaphatott. A pékeknél pl. a legénynek a legényszálláson (Herberg) kellett hálnia, s a legényszállás vezetőjével szemben engedelmességgel viseltetnie.¹⁶⁸ Az inas még a legénynél is nagyobb megkötöttségben élt, teljesen a mester családjához tartozott, s ott mestere tetszése szerint ellátásért, esetleg némi fizetés vagy ruhajárandóság ellenében¹⁶⁹ végezte munkáját. Az inas helyzetének szabályozásával — kivéve a felvétel, a tanulási idő, a felszabadulás szabályozását — a kiváltságlevelek nem foglalkoztak.

A céhek általában szigorúan szabályozták a mesterlegények munkaidejét és munkabérét. A mesterlegények kora hajnaltól késő estig meglehetősen csekély munkabérért dolgoztak. A szabók 1694. évi kiváltságlevele szerint a munkaidő reggel 4 órától este 9 óráig tartott. A csizmadiáknál (1699. évi kiváltságlevél) a legény 3 órákor kelt és este 9-ig dolgoznia kellett. A fazekasok 1730. évi céhszabályzata szerint a munkaidő kezdete reggel 4 órákor, vége este 7 órákor volt.¹⁷⁰ A mesterlegények munkaidejét — kivéve az ácsokat és a kőműveseket — a hatóságok csak a század második felében szabályozták. Az ácsok és kőművesek munkaidejének és bérének szabályozását a hatóságok (városi tanács, budai kamarai adminisztráció) a középítkezések miatt tartották szükségesnek. Az ácsok és a kőművesek 1696-ban szept. 29-től ápr. 24-ig reggel 6 órától este 6 óráig napi 30, ápr. 25-től szept. 28-ig reggel 5 órától este 7 óráig 32 krajcárért dolgoztak, ebből 2 illetve nyáron 3 óra jutott pihenésre és étkezésre.¹⁷¹ Az ácsok és a kőművesek munkaideje tehát aránylag még tűrhető volt, munkabérük is a legmagasabbak közé tartozott.

Az ács- és kőműveslegényeken kívül a mesterlegények általában ellátásért és heti bérért dolgoztak. Ez a heti fizetés az egyes szakmáknál különböző volt: a tímároknál 30 kr (50 dénár), a csizmadiáknál 32 dénár (kb. 18 1/2 kr), a kovácsoknál 18 kr (30 dénár), a kerékgyártóknál 12 garas (36 kr, azaz 60 dénár), a magyar szabóknál 15—35 dénár, a német szabóknál 20—40 dénár (megjegyzendő, hogy 3 kr 5 dénárt, 1 garas 3 kr-t ért).¹⁷² Az inasok fizetéséről általában kevés kiváltságlevél emlékszik meg, ilyet ugyanis alig kaptak. A kovácsoknál és kerékgyártóknál az inas felszabadulásakor egy ruhát vagy 10 Ft-ot kapott, a csizmadiáknál a negyedik évben heti 10 pénz (dénár) fizetést és felszabadulásakor egy öltözet ruhát. A szappanfőzőknél a mester köteles volt inasát fehérneművel ellátni.¹⁷³ (A fizetések valóságos értékének megbecslése céljából megemlítjük, hogy 1 font marhahús ára 4—5 dénár, 1 liter bor termelői ára 2—5 dénár, 1 font fehér kenyéré 2,5 dénár, 1 font barna kenyéré 1,6 dénár volt.)¹⁷⁴ A heti fizetés tehát — az ellátáson felül — meglehetősen csekély volt, a kerékgyártók kivételével nem érte el az ácsok és kőművesek napibérét. (Megjegyzendő, hogy a kőművesek és az ácsok fizetésüket nem a mestertől, hanem az építetettől kapták, amelyből a vállalkozó mesternek ún. mestergarast kellett fizetniök.)

A céhek — amint erre már többször rámutattunk — a rendelkezésre álló munkaerőt a mesterek között arányosan igyekeztek elosztani. Ezért a városba érkező mesterlegénynek rendszerint a kijelölt mesternél kellett munkába állnia. Ha ezt vonakodott megtenni, akkor 2 hétre el kellett hagynia a várost. Visszatérve köteles volt az őt kiszemelő mesternél 8 napig

¹⁶⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kovácsok kiváltságlevele, Csizmadiák kiváltságlevele.

¹⁶⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök kiváltságlevele, Szabók kiváltságlevele.

¹⁶⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kovácsok, kerékgyártók kiváltságlevele.

¹⁶⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Pékek, tímárok kiváltságlevele.

¹⁶⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Csizmadiák kiváltságlevele.

¹⁷⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szabók, csizmadiák, fazekasok kiváltságlevele.

¹⁷¹ Föv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 128.

¹⁷² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. A megfelelő mesterségek kiváltságlevelei.

¹⁷³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Az említett szakmák kiváltságleveleiben.

¹⁷⁴ *Pásztor M.*: i. m. 287., 297. — Föv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 213.

4. Pesti varga céh felszabadító levele. 1754. Kiscelli Múzeum

dolgozni. Utána szétnézhetett munka után más műhelyben is. Ha munkát nem vállalt, akkor 2 héten belül el kellett mennie a városból. A céh tehát nem tűrte, hogy a legény munka nélkül legyen. A szappanfőzőknél az a mester, aki a felvett legénynek nem adott munkát, s máshová sem küldte őt, büntetést fizetett. Hasonlóképp a legényt is megbírságotlák, ha 2–3 napig munka nélkül ödöngött. A huzamosan egy mesternél dolgozó legény csak felmondással távozhatott, s ha nagy munka idején (ünnepnap vagy vásár előtt) ment el, helyettesről is gondoskodnia kellett.¹⁷⁵

A legények és inasok több céhnél külön ún. legényládát tartottak fenn, ahová minden legény és inas (ha volt fizetése) keresete után néhány dénárt befizetett. Ebből segélyezték a beteg és megszorult legényeket, inasokat. A legényláda átvitt értelemben a céhlegények egyesületét is jelentette. A pesti céheknél a mészárosok, a vargák, a szűcsök legényládájára vannak adataink. A legényegyesületek eredeti rendeltetése vallásos és szociális volt. A mészárosok 1696. évi kiváltságlevelében a legényládára vonatkozóan külön cikkelyek vannak, ezek a cikkelyek többnyire a legények és inasok magatartását is szabályozzák (pl. hogy a legényeknek tilos a mesterekkel, az inasoknak a legényekkel tegeződni stb.). A legények és a mesterek közötti feszültség növekedésével a legényládák a legények tágabb értelemben vett érdekvédelmének, a mesterek elleni szervezkedésnek is fontos bázisai lettek. Az ilyen legényládákat a céhek és a városi tanács nem jó szemmel nézték. A pesti magisztrátus pl. a mészárosok legényládáját 1726-ban mesterellenes összejövetele miatt betiltotta.¹⁷⁶

A helytartótanács 1724-től kezdve a céhrendszer megreformálása, a céhkiváltságlevelek ellenőrzése során a legények és az inasok viszonyainak szabályozásával is foglalkozott. A helytartótanácsot céhpolitikájában — amint ezt kiemeltük — elsősorban gazdasági törekvések, mégpedig az ipar fejlesztése, a közellátás biztosítása vezették. Ez a politika részben kedvezően, részben azonban kedvezőtlenül hatott a legények és inasok helyzetére. Azok az ipar fejlesztése és a közellátás javítása érdekében hozott intézkedések, amelyek a felvételi taksák, a bírságok, a remeklés és a mesterlakoma terheinek csökkentését hozták magukkal, vagy amelyekkel a céheknek megtiltották, hogy a legények és a mesterek számát korlátozzák, a legények és inasok helyzetében valóban javulást idéztek elő. Viszont bizonyos, a közellátás javítása és a drágaság elkerülése végett hozott helytartótanácsi intézkedések a legények követeléseit és érdekeit ellen irányultak. Ebből is láthatjuk, hogy a helytartótanács a legénykérdésnél nem szociális, hanem tisztán gazdasági szempontokat vett figyelembe, illetve a nemesség ellátását tartotta szem előtt. Ebből az álláspontból következett az, hogy a helytartótanács általában nem támogatta a legények bérküzdelmeit, sőt inkább arra törekedett, hogy a mesterlegények munkabéréit lehetőleg alacsony szinten tartsa. Ilyen tekintetben sokszor még a céheken is rútt. A pesti fazekasok 1730. évi kiváltságlevelé-tervezetének ellenőrzése során pl. a drágaság elkerülése végett nem hagyta jóvá a mesterek által javasolt munkabéreket.¹⁷⁷ A század közepe felé pl. szigorúan ügyelt arra, hogy az ács- és kőműveslegények a hatóságilag megállapított napi bérnél (nyáron 45, télen 40 dénár) többet ne kérjenek. Mivel sok ács- és kőműveslegény ennyi bérért nem volt hajlandó dolgozni, a kőművesmestereknek megtiltotta azt, hogy ilyen renitens legényeket felvegyenek vagy ilyeneknek elbocsátólevelet adjanak.¹⁷⁸ A helytartótanács a bérviták ügyeibe általában nem avatkozott, ezeknek elintézését — azzal a megjegyzéssel, hogy a közellátást kár ne érje — rendszerint a városi tanácsra bízta. A céhek és a városi tanács így szabad kezet kaptak a legények bérköveteléseinek elnyomására. A legények bérkövetelésének az indító oka rendszerint az volt, hogy a század közepe táján az élelmiszerárak emelkedtek, a megélhetés drágább lett. Ezért a mesterek egy része hajlandó volt a jobban dolgozó legényeknek többet is fizetni. Amikor ez lassanként a bérek emelkedését vonta maga után, a mesterek többségének nyomására a céh és a városi tanács statútummal szorította le a

¹⁷⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök, szappanfőzők és egyéb szakmák kiváltságleveliben.

¹⁷⁶ Gyömeri S.: i. m. I. 122. — OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Mészárosok és vargák céhlevele. — Föv. lvt. Céhíratok. 33/3. Szűcslegények társulatának iratai. (A társulat 1732-ben alakult meg.)

magasabb munkadíjakat. Így történt ez 1764-ben a pesti vargáknál is, amikor a mesterek panaszára a tanács elrendelte, hogy a vargalegények ezentúl egy pár lábbeli elkészítése után az eddigi 15 kr helyett csak 6 kr-t kapnak, azonfelül ellátást a mestertől. (Nyilván a 15 kr készpénz előnyösebb volt.)¹⁷⁹ A vargalegények — úgy látszik — ezt nem vették figyelembe, hanem — amint a mesterek 1771-ben a tanácsnak előadták — továbbra is kedvük szerint kérték fizetést és ellátást a mesterektől. Erre a céh egy statútumot dolgozott ki, amelyet a városi tanács jóvá is hagyott. A szabályrendelet a legények bérét a következőképp szállította le: varrott csizmáknál 51 kr-ról 45 kr-ra, egyszerű csizmánál 36 kr-ról 30 kr-ra, női cipónél 21 kr-ról 15 kr-ra. Az új szabályozás szerint a legény csak félévenként kapott egy lábbelire való bőrt, holott ez eddig negyedévenként járt neki. Csökkentették a legények ellátását is, amelyért egyébként napi 5 kr-t fizettek. A legények ezentúl csak nagy ünnepeken kaptak bőséges, sülttel és borral járó ebédet. Kimondták, hogy egy legény keresete hetenként 3 Ft-nál többre nem rughat. Mindezeket a megszorításokat a mesterek azzal indokolták, hogy az élelmiszer, a bőr és az egyéb cikkek ára emelkedett, s a régi bérek mellett nem tudtak volna megélni és adót fizetni. A vargalegények minderre válaszul beszüntették a munkát, és ha a tanács nem akadályozza meg, a városból is elmentek volna. A helytartótanács az egész ügygel kapcsolatban csupán azt rendelte el a városi magisztrátusnak, hogy a legényeket igyekezze megrendszabályozni, a mestereket méltányos és igazságos álláspontra bírni, nehogy a mesterek és a legények viszálya következtében a közt a legkisebb kár is érje.¹⁸⁰ A bérek szabályozása dolgában a városi tanács máskor is teljesen szabad kezet kapott. Az asztaloslegények munkabérét 1779-ben pl. heti 1 Ft 12 kr-ban állapította meg, s annak a legénynek, aki ezt nem fogadta el, 30 kr bírságot kellett fizetnie.¹⁸¹

A városi tanácsnak és a céheknek a helytartótanács segítségével sikerült a béreket a XVIII. század II. felében is körülbelül a század eleji szinten tartani. Mivel az élelmiszerek és a közszükségleti cikkek ára időközben emelkedett, 1780-ig általában a mesterlegények reálbéreinek csökkenéséről beszélhetünk. A csizmadiáknál, a kerékgyártóknál, a magyar és német szabóknál az 1760-as években is kb. a század elején megállapított béreket fizették (csizmadiáknál 32, kerékgyártóknál 60, magyar szabóknál 30, német szabóknál 40 dénárt hetente az ellátáson felül). A tímároknál a heti bér 50 dénárról 70-re, a kovácsoknál 30 dénárról 50-re emelkedett.¹⁸²

A mesterlegények a céhmesterek és a városi tanács elnyomása ellen szervezkedéssel próbáltak védekezni. Említettük, hogy e szervezkedések fő bázisai a legényegyesületek, a legényládák voltak. A különböző városok céhlegényei a vándorlás alatt szerzett személyes érintkezés révén szoros kapcsolatokat építettek ki egymás között, szükség esetén levélben értesítették döntéseikről a szomszédos helységek mesterlegényeit. Bizonyos megbeszéltek titkos jelekkel adták tudtára a városba érkező legénynek, hogy mire kötelezi őt a legények szolidaritása.¹⁸³ A pesti vargalegények 1771-ben pl. kitűnően alkalmazták a levélbeli értesítést (Laufbrief), felszólításukra a vidéki vargalegények elkerülték Pest városát, s a mesterek legény nélkül maradtak.¹⁸⁴ A helytartótanács a legénymozgalmakkal szemben is a legnagyobb eréllyel lépett fel, s ezek elnyomásában a céhmestereket és a városi hatóságokat messzemenően támogatta. A mesterlegények ellenőrzése és teljesen a céh felügyelete alá helyezése céljából pl. 1733-ban és 1743-ban minden törvényhatóságnak meghagyta, hogy bármely mesterlegény munkaadójától csak jó magaviseletét tanúsító elbocsátólevél (Kundschaft) birtokában távozhat és munkára

¹⁷⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 2.

¹⁷⁸ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1752. június 30. — Főv. lvt. Pesti lvt. tan. jkv. 14. köt. 168. 1746. máj. 23.

¹⁷⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 11.

¹⁸⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 24.

¹⁸¹ Főv. lvt. Pesti lvt. Rel. a. a. 700.

¹⁸² Gyömrei S. : i. m. I. 113.

¹⁸³ Gyömrei S. : i. m. I. 122.

¹⁸⁴ L. a 180. sz. jegyzet.

is csak akkor vehető fel, ha ez a bizonyítványa megvan. A bizonyítvány nélkül vándorló legényt s azt a mestert, aki ilyen legénynek munkát adott, meg kellett büntetni.¹⁸⁵ A legényegyesületekben folyó szervezkedések elnyomása céljából pedig a vargák legényegyesületeit, azzal az indoklással, hogy ezek a közre veszélyesek és lázítást szítanak, 1743-ban az egész országban eltörölte.¹⁸⁶

Előfordult az, hogy a helytartótanács fellépett néhány a legényekkel vagy az inasokkal szemben alkalmazott feltűnő visszaélés ellen. Így pl. megtiltotta azt, hogy az asztalosmesterek legényeket csak bizonyos összeg lefizetése ellenében vegyenek fel munkára.¹⁸⁷ Megszüntetett több megszegő és barbár fenyegetési módot. A pesti molnárok céhlevél-tervezetéből pl. törölte azt a cikkelyt, amely megengedte azt, hogy a bírságot fizetni nem tudó legényt vagy inast meztelen hátával gyalultatlan deszkán húzgjálják végig.¹⁸⁸ Fellépett az ellen a szokás ellen is, hogy nős legényeket nem szívesen vettek fel munkára.¹⁸⁹ Az inasokra vonatkozólag is minden újonnan kibocsátott céhlevélbe beiktatta azt az egyébként csak általánosságokat tartalmazó rendelkezést, hogy a mester inasát ne terhelje túl, csak a szakma elsajátításához szükséges mértékben foglalkoztassa, házi munkára ne használja, s inasával szemben jó családapaként viselkedjék. E kivételektől eltekintve a helytartótanács céhpolitikája általában nem javított a mesterlegények és inasok nehéz, elnyomott helyzetén. A legények követeléseiben, szervezkedésében éppúgy az ipar fejlődésének, a szükségletek ellátásának akadályait látta, mint a céhmesterek céhmonopóliumokat védő magatartásában. Annak érdekében, hogy a lakosság, főleg a földbirtokos nemesség olcsó ellátását, a termelés és a munka céhes fegyelmét, a rendet biztosítsa, a legényeket a céheknek és a helyi hatóságoknak szolgáltatva ki, s a legények fékentartása érdekében azoknak minden segítséget megadott. Az állami iparpolitika a céhmonopólium eltörése, az ipar fejlődése terén számos pozitívummal dicsekedhetett. Nem mondhatjuk el ugyanazt a céhek elnyomottjainak, a legényeknek és inasoknak helyzetét illető rendelkezéseire. A merkantilista gazdasági politikának a „közjó” érdekében kifejtett tevékenysége a mesterlegényeket inkább hátrányosan mint előnyösen érintette.

Pest ipara az 1770-es években

Az előzőekben megvizsgáltuk azokat a fontosabb tényezőket, amelyek Pest városa kézművesiparának fejlődésére a török uralom után egészen II. József koráig hatással voltak. Az ipar fejlődésénél a céhrendszer szabályozása, az állami iparpolitika egyéb reformjai mellett természetesen igen fontos és alapvető szerepe volt a város általános fejlődésének, a gazdasági élet erősödésének, a népesség szaporodásának s egyéb olyan tényezőknek, amelyeket spontán, nehezen irányítható történeti erők határoznak meg. Pest a XVII. század végétől az 1780-as évekig bár lassú, mégis fokozatos fejlődésen ment keresztül, lakossága, amely az 1700-as években kb. 2000 lelket számlált, 1772-ben már 12 718-ra, 1781-ben pedig 17 468-ra növekedett. A lakosság növekedésében mindvégig fontos szerepet játszott a betelepülés. Igen jelentős volt az iparosok betelepődése is. Az iparosok más magyar városokból, de nem kis számban külföldről, Ausztriából és Németországból jöttek a városba. A város gazdasági fejlődésében az ipar mellett a kereskedelem játszott fontos szerepet. Pest — amint ez köztudomású — a XVIII. század végén már Magyarország kereskedelmi központjává lett.

Az 1770-es években Pest iparos lakosságáról aránylag pontos összeírások maradtak ránk. Az összeírások alapján megbízható képet rajzolhatunk a város iparának viszonyairól, s részben lemérhetjük a tanulmányunkban megvizsgált tényezőknek az ipar fejlődésére gyakorolt

¹⁸⁵ Főv. lvt. Pesti lvt. tan. jkv. 10. k. 4—5. 1733. jún. 12. — OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1743. máj. 10.

¹⁸⁶ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1743. máj. 10.

¹⁸⁷ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1746. dec. 9.

¹⁸⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 6. a molnárok céhlevelének ellenőrzése.

¹⁸⁹ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1770. okt. 23.

hatását is. Az iparos népesség száma a város összlakosságához képest 1772—1781-ig a következő volt:¹⁹⁰

Év	Összlakosság	Iparosok	Mester	Legény	Inas
1772.	12 718	1987	590	1105	264
1773.	13 539	2013	631	1103	234
1774.	13 968	2229	670	1191	299
1775.	13 481	2264	660	1195	350
1776.	13 553	2279	666	1206	354
1777.	13 021	2139	658	1108	344
1779.	12 948	1961	666	1018	277
1780.	16 746	2259	611	1282	366
1781.	17 468	2173	608	1207	358

A fenti statisztika szerint az iparosok 1772—1779-ig az összlakoságnak kb. 15—17%-át, 1780—81-ben kb. 13%-át tették ki. (1780 után, úgy látszik, Pesten erős volt a nem iparos népesség betelepődése.) Ez a számarány számottevő, de nem fejlett ipari népeiségre utal. Jóval rosszabb a Németország iparilag fejlett vidékein, mint pl. Brandenburg és Württemberg tartományok városaiban található számaránynál, ahol az ipari lakosság a 40, illetve a 75%-ot is elérte, de kb. azonos a bajor városok ipari lakosságának számarányával.¹⁹¹ A statisztikából megállapítható, hogy egy mesterre általában 2 legény esett. Az inasok száma azonban oly kevés volt, hogy általában csak 2 mesterre jutott egy inas. A mesterek tehát továbbra is igen kevés legényt s még kevesebb inast tartottak, ami arra utal, hogy az állami rendelkezések ellenére a céhek a felvételt továbbra is korlátozták. A legények száma 1781-ben csak a kovácsoknál (6 mester, 25 legény), bognároknál (7 mester, 24 legény), a német szabóknál (25 mester, 73 legény), a német cipészeknél (39 mester, 158 legény), a pékeknél (12 mester, 37 legény), a kőműveseknél (4 mester, 46 legény) volt jelentősebb. Az inasok száma pedig csak az asztalosoknál (16 mester, 20 inas), a szűcsöknél (13 mester, 11 inas), a cipészeknél (39 mester, 38 inas), molnároknál (18 mester, 22 inas), pékeknél (12 mester, 12 inas) és az ácsoknál (16 mester, 20 inas) érte el vagy túlta felül kissé a mesterek számát.¹⁹²

Az ipari foglalkozások száma 1771-ben és 1782-ben is több mint 100 volt, tehát az ipar differenciáltsága meglehetősen magas fokot ért el, ami kétségtelenül az ipari fejlődés számos lehetőségét rejtette magában. A vas-, fém- és szerszámipart 26, a kő- és üvepipart 3, a fa- és csontipart 11, a bőripart 7, a fonó-szövőipart 14, a ruházati ipart 13, a papirosipart 3, az élelmezési ipart 16, a vegyészeti ipart 4, az építőipart 7, a művészeti (sokszorosító) ipart 4, a vendéglősiipart 3 szakma képviselte. Ezzel szemben az ipar viszonylagos fejletlenségére utal az, hogy a legtöbb szakmában 10-nél kevesebb volt az összes dolgozók száma (mesterek, legények és inasok együtt).

A tíznel nagyobb létszámmal dolgozó szakmák 1781-ben a következők voltak. Vas-, fém- és szerszámiparban: kovácsok 36, sarkantyúsok 17, lakatosok 58, aranyművesek 26, rézművesek 11, bádigosok 13, puskaművesek 12, bognárok 36. A kő- és üvepiparban: kőfaragók 11, fazekasok 11. A faiparban: kádárok 46, asztalosok 69, szitakészítők 20. A bőriparban: kordoványosok 21, nyergesek 17, szíjgyártók 40. A fonó-szövőiparban: posztosok 45, kötélverők 15, ványolók 10, takácsok 39, harisnyakötők 17, zsinórosok 59. A ruházati iparban: magyar szabók 59, német szabók 108, köpenyszabók 48, szűcsök 57, magyar kalaposok 15,

¹⁹⁰ Thirring G.: Pest város népessége az 1771—1781. években. Magyar Statisztikai Szemle I. (1934) 156.

¹⁹¹ Kulischer, J.: i. m. II. 143.

¹⁹² Thirring G.: i. m. 158.

német kalaposok 20, csizmadiák 111, cipészek 247. A papirosiparban: könyvkötők 11. Az élelmezési iparban: molnárok 68, pékek 60, mézeskalácsosok 12, mészárosok 46. A vegyiparban: szappanfőzők 15. Az építőiparban: kőművesek 52, ácsok 101, üvegesek 13. A vendéglősiparban: vendéglősök 120, kávéfőzők 20.

Ezekből az adatokból az állapítható meg, hogy 1780 körül Pesten a vas- és fémipar, a fonó-szövőipar, a ruházati ipar, az élelmezési ipar volt a legfejlettebb; aránylag fejlett volt még a bőripar, az építőipar és a faipar.

A finomabb, fejlettebb technikájú iparágakban rendszerint kicsi volt a létszám: a szerkovácsok 3, a reszelővágók 2, késesek 6, tűkészítők 7, faesztergályosok 8, gombkötők 5, rajz-szerkészítők 1, bőröndösök 7, aranyhímzők 2, paszományosok 3, selyemfestők 1, posztófestők 5, kárpitosok 2, paplankészítők 2, kesztyűsök 8, cukrászok 3, csokoládékészítők 2, sajtosok 2, tükörkészítők 3 fővel voltak csak képviselve. Ezeknek az iparágaknak a kifejlődéséhez igényes és gazdag vevőközönség is kellett volna, amely ekkor még Pesten hiányzott. A luxusipar számára sem volt még elég kedvező a talaj ebben a korban. Ezeknek az iparágaknak a termékei kellő minőség esetén kiviteli cikkekké is válhattak volna. A fenti iparágak közül a legtöbb a nagyipar (manufaktúra) kifejlődésére is alkalmas volt. A város ipari fejlődésének gyengeségét mutatja, hogy épp az ilyen iparágak tartoztak a legkisebb létszámú szakmák közé.¹⁹³

Ennek ellenére sem állítható az, hogy Pesten az 1770-es, 1780-as években teljesen hiányzott volna olyan kézművesipar, amelyből kellő állami segítséggel — mint Ausztriában — nagyipari fejlődést lehetett volna megindítani. Elsősorban a szövő-fonóiparban, a bőriparban és a ruházati ipar egyes ágaiban rejtettek bizonyos lehetőségek. A bécsi udvar gazdasági politikája azonban — amint ezt kifejtettük — nem viselte szíven azt, hogy Magyarországon, így Pesten is, a gyáripar fejlődésének útját egyengesse. Az állami támogatás hiányában, a tökeszegénység miatt — így Pesten II. József koráig — manufaktúra alig alakult. Összesen három ilyen manufaktúráról van tudomásunk, mégpedig az 1770-es években fennállt Okenfusz-féle harisnya- és gyapjúüzemről, a Kemnitzer-féle bőrgyártó üzemről és az 1777-ben megalakult Valero-féle selyemmanufaktúráról. A szövőiparból és a bőriparból, amelyek Pest leginkább fejlődőképes iparágai voltak, megfelelő állami segítséggel, támogatással több tőkés jellegű üzem is kinőhetett volna, hiszen a fenti üzemek teljesen állami támogatás nélkül jöttek létre. Ehhez azonban legalább az kellett volna, hogy a fentemlített iparágak céhes kötelékeit fellazítsák, s fejlődésükre, elterjedésükre a céhen kívül is lehetőséget nyújtsanak.

★

Tanulmányunkban megkíséreltük azt, hogy a török uralom után újjátelepült és újjáépült Pest városának céheiről és kézművesiparáról az egykorú forrásanyag alapján részletes, az ipari fejlődés lényeges kérdéseit is kidomborító beszámolót adjunk. A tanulmány csak 1780-ig foglalkozott ezzel a kérdéssel, II. József céhreformjait már nem vizsgálta meg. Bár kutatásaink csak egy város ipari fejlődésére terjedtek ki, a helyi fejlődés megvilágításán túl az országos fejlődés egyes jelenségeire is hasznos adatokat szolgáltathatnak. Pest városa ugyanis már a XVIII. században központi helyet foglalt el a magyarországi iparfejlődésben, a kormányzat is különös figyelmet szentelt a város gazdasági problémáinak. Ennek következtében Pest városa ipari fejlődésével kapcsolatban az országos fejlődés legfontosabb jellegzetességei is megvilágíthatók. Munkánk során általában arra törekedtünk, hogy Pest ipari fejlődését az országos, illetve több esetben az európai fejlődéssel is összehangba hozzuk, s azt, ami a helyi fejlődésben általános és törvényszerű, kidomborítsuk. Kutatásainkban komoly nehézséget okozott az, hogy a hazai kézművesipar története még meglehetősen feldolgozatlan. A külföldi irodalom analógiák felállítására a hazai történeti irodalomnál több esetben alkalmasabbnak bizonyult.

Láttuk, hogy Pest városának ipari fejlődését — a hódoltsági részek más városaihoz hasonlóan — döntően befolyásolta a XVIII. század idején a török pusztítás szomorú hagyatéka.

¹⁹³ *Thirring G.*: i. m. 159—160.

A fogyasztópiac hiánya, a kereskedelmi forgalom gyengesége miatt az ipar és a kereskedelem kezdetben csak alárendelt szerepet játszott a város gazdasági életében. Pest emiatt még nehezebben tudott túljutni a városi élet ama primitívebb szakaszán, amikor a városok gazdasági élete még erősen az őstermelésre támaszkodik. Ilyen vonatkozásban Pest példája kitűnően érzékelteti a magyar városi fejlődés nehézségeit a XVIII. század elején.

Hozzásegíthet a magyar iparfejlődés egyik szakaszának közelebbi megismeréséhez az is, amit a török uralom után kialakult pesti céhrendszerről elmondunk. Erre a céhrendszerre — amint megállapítottuk — a céhes előjogok, a céhmonopólium fokozottabb védelme, a céhviszálések tarka sokfélesége volt a jellemző. Pesten a céhviszonyok, amint ezt jeleztük, az ország más városai céhszervezetének mintájára alakultak ki. Ez a céhszervezet mind Pesten, mind más városokban az ipari fejlődés egyik legnagyobb akadálya volt.

Az ipar fejlődésénél a XVII—XVIII. században — a Habsburg-birodalom államainál a XVIII. században — igen fontos szerepe volt a merkantilista iparpolitikának. Ez az iparpolitika, amint Pest esetében is láthattuk, jelentős befolyást igyekezett gyakorolni Pest iparának fejlesztésére. Pest céhfejlődése klasszikus példát nyújt arra, miképp alkalmazta a helytartótanács hazánkban a merkantilista módszereket. Természetesen ezek a tapasztalatok elsősorban a szabad királyi városok ipari fejlődésére lehetnek érvényesek, a vidék iparánál a helytartótanácsnak más szempontjai voltak.

Tanulmányunk utolsó fejezetében azzal a céllal, hogy a pesti iparfejlődés kb. százéves korszakának eredményeit bemutathassuk, statisztikai adatok alapján röviden ismertettük Pest iparának a helyzetét az 1770-es években.

Részben nyitott kérdés maradt tanulmányunkban az, hogy a helytartótanács céhpolitikájának mennyiben sikerült a különféle céhes visszaéléseket megszüntetni s a céhek életét minden tekintetben egységesen szabályozni. A tapasztalat ezzel kapcsolatban általában az, hogy az állami ellenőrzés és a hatósági beavatkozás ellenére a céhes szokások és visszaélések kigyomlálása minden országban igen nehéz feladat volt.

Arra vonatkozólag, hogy a helytartótanács rendelkezései a gyakorlati életben hogyan valósultak meg, adataink — legalábbis erre a korra vonatkozólag — alig vannak. Igaz, hogy a jobbra az 1760-as, 1770-es években végrehajtott céhlevél ellenőrzések eredményei csak az 1780-as és 1790-es években mérhetők le, e korszakkal pedig tanulmányunkban már nem foglalkozunk. Arra már utaltunk, hogy a legények és az inasok száma a pesti céheknél az állami rendelkezések ellenére még az 1780-as évek elején is meglehetősen alacsony volt. Néhány céhnél, úgy látszik, a magas taksák is megmaradtak. A pesti mészárosok a XIX. század elején pl. 75, illetve 150 Ft-os mestertaksát szedtek, az inasok felvételi díja továbbra is 16 Ft volt, bár az 1777. évi revideált kiváltságlevelük szerint csak 15 Ft mestertaksát és 2 Ft inasfelvételi taksát szedhettek volna.¹⁹⁴ A céhviszálések megszüntetése, a céhek állami ellenőrzése terén tehát még akadt tennivaló. Erre utal az is, hogy a XIX. század elején nagyarányú, általános állami céhreformra került sor.

¹⁹⁴ Főv. lvt. Céhiratok 2/9. Pesti mészárosok mesterkönyve, 2/13. Pesti mészárosok szegődtetési könyve. — Az 1777. évi céhkiváltságlevelre OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 28.

DIE ENTWICKLUNG DES PESTER HANDWERKS IM XVIII. JAHRHUNDERT UND DIE REFORM DES ZUNFTWESENS

Die Abhandlung untersucht die Entwicklung des Pester Handwerks im XVIII. Jahrhundert (genauer gesagt von 1690 bis 1780) von zwei Seiten. Auf Grund der vorhandenen Steuer- und Bevölkerungskonskriptionen sowie der Listen der Handwerker sucht sie zunächst die Entwicklungsverhältnisse des Pester Handwerks, die Zahl der handwerklichen Berufe, die Zahl der in den einzelnen Fächern betätigten Leute, den Charakter der Gewerbe zu ermitteln. Von der anderen Seite behandelt die Studie die Neubildung des Pester Zunftwesens nach der Türkenherrschaft, seine Eigenheiten und anschliessend die Politik der absoluten Monarchie hinsichtlich der Reform und Kontrolle der Zünfte.

Im ersten Abschnitt stellt die Abhandlung auf Grund statistischer Daten fest, dass das Handwerk in Pest bis zur Mitte des XVIII. Jahrhunderts nicht die höhere Entwicklungsstufe erreichte, von der aus sich ein kapitalistisches Gewerbe hätte ausbilden können. Von den 65 Handwerksberufen, die um die Mitte des Jahrhunderts in Pest bestanden, versahen die höherentwickelten, zahlreicher belegten Berufe grösstenteils die Verpflegung, beziehungsweise den unmittelbaren Tagesbedarf der Bevölkerung und produzierten meist nur für den örtlichen Markt und für die nächste Umgebung. Die Berufe, die für entferntere Märkte und fallweise für die Ausfuhr produzieren, waren ganz schwach entwickelt und konnten nicht einmal die Ansprüche des örtlichen Marktes befriedigen.

Das langsame Tempo der Entwicklung hängt natürlich mit dem drückenden Erbe der Türkenzeit, mit der Verwüstung und der wirtschaftlichen Rückständigkeit der mittleren Teile Ungarns zusammen. Nicht wenig wurde aber die Entwicklung auch durch das nach der Türkenherrschaft neugebildete Pester Zunftwesen gehemmt, das mit seiner Geschlossenheit, seinem Kastengeist, mit der monopolistischen Enteignung der gewerblichen Berufe mit der Meister- und Gesellensperre, der beibehaltenen Einteilung in Haupt- und Filialzünfte, alle Merkmale des überlebten Zunftwesens aufwies. Diese Kennzeichen gehen klar aus der Analyse der seinerzeitigen Zunftprivilegien und städtischen Verfügungen hervor.

Die ersten Schritte gegen die monopolistischen Zunftprivilegien unternahmen die ständischen Landtage. Von 1724 an wurde es dem königlich ungarischen Statthaltereirat, der die Verwaltung des Landes lenkte, zur Aufgabe gestellt, die Missbräuche der Zünfte abzuschaffen, das Zunftwesen zu reformieren und die Entwicklung des Zunftwesens von den Hemmnissen der „Handwerksmissbräuche“ zu befreien. Die Abhandlung geht auf alle Einzelheiten der Zunftpolitik des Statthaltereirats ein. Der Statthaltereirat suchte die Handwerksmissbräuche dadurch zu beseitigen, dass er die alten Zunftprivilegien einzog, die dem Beibehalten der Ungereimtheiten, der monopolistischen Bestrebungen dienten, und sie gegen neue Zunftbriefe vertauschte, die der merkantilistischen Gewerbepolitik des Staates entsprachen. Der Austausch der Zunftprivilegien nahm nach 1760 grossen Umfang an. Die neuen Zunftprivilegien setzten u. a. die Kosten der Gesellenaufnahme, der Meisteraufnahme, des Meistermahls herab, regelten die Meisterprüfung, verboten die Beschränkung der Zahl der Zunftmitglieder, schafften die Haupt- und Filialzünfte ab. Ein Kennzeichen der staatlichen Zunftpolitik war es auch, dass sie die Handwerker allgemein zum Erwerb von Zunftrechten zwang und in Zünfte zusammenschloss.

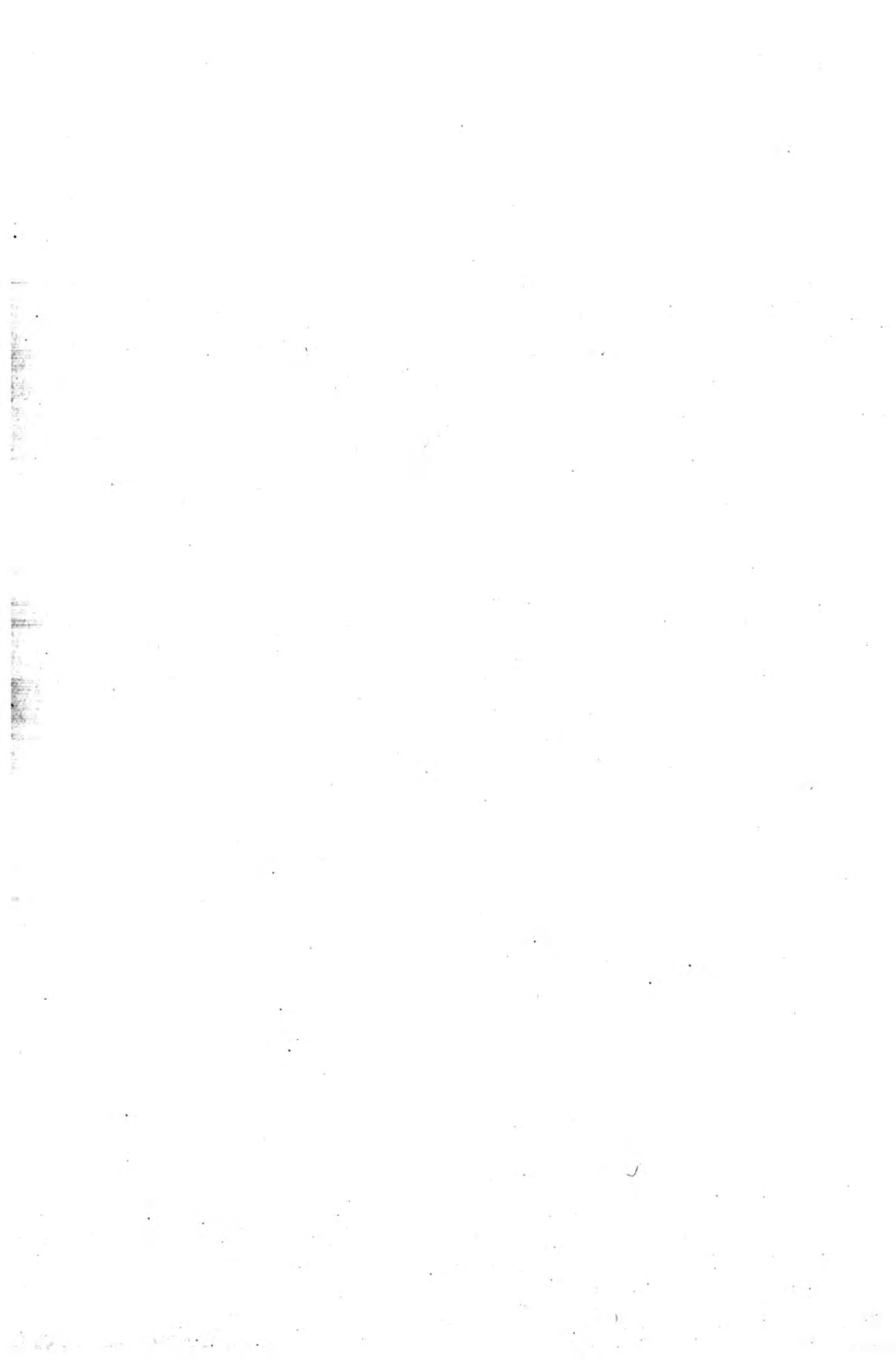
Der zweite Weg zur Beseitigung der Handwerksmissbräuche war der, dass der Statthaltereirat die von den Zünften und vom Stadtmagistrat abgewiesenen Aufnahmesgesuche revidierte und bei der Mehrzahl der Abgewiesenen ihre Aufnahme als Meister in die Zünfte verordnete. Der Statthaltereirat verfolgte in dieser Hinsicht eine sehr entschiedene Politik um die Zahl der Handwerker zu erhöhen.

Das überholte Zunftwesen und die Handwerksmissbräuche hemmten allgemein die Entwicklung der gewerblichen Produktion und Technik, da die Aufnahme in die Zunft meist weniger von der beruflichen Tauglichkeit als von den verwandtschaftlichen Beziehungen abhing. Die Langsamkeit der Zunftarbeit, die Schlechtigkeit ihrer Produkte führte zu vielen Beschwerden. Gegen diese suchte die staatliche Gewerbepolitik mehr nur im Nahrungsmittelgewerbe Abhilfe zu schaffen. Die Lockerung der Zunftsperrre, die Erhöhung der Zahl der Meister wirkte sich auch auf die Qualität der Gewerbeproduktion vorteilhaft aus.

Die Lage der Lehrlinge und Gesellen wurde durch die Herabsetzung der hohen Aufnahmegebühren, der Kosten der Meisterprüfung und durch andere Massnahmen zweifellos gemildert. Demgegenüber verhielt sich die merkantilistische Gewerbepolitik ablehnend gegen die Lohnforderungen der Gesellen und Lehrlinge sowie gegen ihre Bewegungen, da sich diese, ihres Erachtens, ebenso gegen das „Gemeinwohl“ richteten, wie die Missbräuche der Meister. Diese Politik verschlimmerte, schon infolge der erhöhten Lebenskosten, die soziale Lage der Gesellen und Lehrlinge.

Die merkantilistische Zunftpolitik des Wiener Hofes richtete sich in Ungarn — wie dies auch die Analyse der Entwicklung des Pester Handwerks zeigt — mehr nur darauf, die bessere Verpflegung der Bevölkerung und die Versorgung des Militärs zu sichern. Sie war nicht, wie in Österreich, darauf bedacht, das Gewerbe aus den Zunftfesseln zu lösen und es auf den Weg des Kapitalismus zu leiten. Denn die staatliche Kontrolle der Zünfte führte, wie schon gesagt, mehr zur Ausbreitung des Zunftwesens als zur Lockerung seiner Schranken, wie dies zur Förderung der kapitalistischen Ansätze erforderlich gewesen wäre.

Im letzten Abschnitt gibt die Studie auf Grund statistischer Daten eine Übersicht über die Lage des Pester Handwerks von 1770 bis 1780. Die wirtschaftliche Entwicklung der Stadt und das Ergebnis der staatlichen Gewerbepolitik zeigt sich daran, dass sich damals die Zahl der Handwerksberufe in Pest schon über 100 erhöhte, und dass die Zahl der Handwerker 15—17% der gesamten Stadtbevölkerung betrug. Es traten auch Handwerksfächer auf, aus denen sich mit staatlicher Unterstützung kapitalistische Gewerbe (Manufakturen) ausbilden konnten.

A TÉTÉNYI „TUMULTUS” 1766-BAN

A jegyzőkönyv két évszázados, hivatalos latin mondataiból is kiérezhető, hogy 1766. július 16-án némileg komor hangulatban ült össze Pesten a megye kisgyűlése. Az elnöki székből Beniczky István királyi tanácsos, első alispán üdvözölte a birtokos nemesség és a megyei tisztikar megjelent képviselőit, „szokott humanitásával”, udvariasságával (solita humanitate) kérvén elnézésüket, amiért ilyenkor, a „nyári foglalatosságok idején” hívta egybe őket. Beszéde folytatásából azután hamar kiderült, hogy e humanitás társadalmilag meglehetősen szűk körű: a kiváltságos osztályra korlátozódik. A gyűlés egybehívását, mondotta, az követelte meg, hogy az immár e megyében is elharapózó parasztmozgalmak (rusticani motus) kezdik a közrendet túlságosan veszélyeztetni. Feltétlenül szükséges tehát, hogy „alkalmas intézkedéseket” tegyenek a nép erőszakosságának (plebea vis) és lázongásának (seditio) elnyomására. A gyűlés megtartásának másik, ezzel összefüggő, közvetlen oka pedig az — tette hozzá az alispán —, hogy a helytartótanács részletes tájékoztató jelentést kívánt a tétényi jobbágyok 1766. május 20-i zendüléséről földesuruk ellen.¹

A tétényi „tumultusról” nem akkor esett először szó a megyeház falai között. A feudális megyének egyébként nehézkes, lassú gépezete aránylag meglepő gyorsan tudott mozogni olyankor, ha veszélyeztetett nemesi osztályérdekek védelméről volt szó. Akkor is rögtön intézkedett, amikor Rudnyánszky József tétényi uradalmában a jobbágyok megtagadták a majorsági gabona learatását, majd a tisztartó házát megostromolva formális közelharcban kiszabadították a tömlőcből egyik vezetőjüket. Másnap, május 21-én már öten álltak berendelve, Pesten, Muslay Gábor pilisi járási szolgabíró és Balogh Mátyás megyei esküdt előtt Tétény község vezetői, tekintélyesebb jobbágygazdái közül: Hamsvegel (Hornisfeger) Mihály községi bíró, König Péter, Konrád Jakab és Tichy Pál esküdtek, valamint Eisenheck György „plebeus”, hogy jegyzőkönyvbe mondják a tényállást, amelyhez egyébként végül hat pontban a földesúr elleni régi panaszait is hozzáfűzték.² Harmadnap, május 22-én, Muslay

¹ Pest megye levéltára. Prot. Congr. 1764—1768. ff. 1178—1179. Praemissa erga congregatos dominos status beneventionis dominus ordinarius vicecomes solita humanitate veniam sibi dari petiit, quod eosdem hoc aestivalium occupationum tempore in unum convocaverit. Exegisse interim hoc publicae tranquillitatis statum qui per rusticanos motus in hos quoque comitatus jam subintrantes nimium turbati caepit. Expedire proinde necesseque fore, ut in sedandam, comprimendamque eandem plebeam vim ac seditionem oportuna quaeque disponerentur. — Alteram, quae huius concursui particulari necessitatem imposuit, rationem fuisse eam, ut de enato iam prius tumultu et dissidiis subditorum Téténiensium genuina exc. Consilio submitteretur informatio.

² Species facti de tumultu plebeo Tétényiensi per colonos narrata. Pest m. lt. Miscellanea politica 1766—3/a. Az 1766. május 21-én Balogh Mátyás kézírásával fölvetett szöveget május 23-án írta alá Muslay Gábor (hozzátéve, hogy a tétényiek aznap újra megerősítették vallomásukat) és Balogh Mátyás. A nevek itt e formában szerepelnek: Michael Harnsolger, Petrus Chenig, Jacobus Konrád, Paulus Tischi, Georgius Ejszinček.